



ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Cerh-Ta'dîl Değerlendirmelerindeki İhtilaflar

*A Comparative Analysis of Jarh Ta'dîl Evaluations
by Yahyâ b. Maîn and Aḥmad b. Ḥanbal*

Muhammed Sadık Özbek

Arş. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
RA, Dr., Düzce University, Faculty of Theology, Department of Hadith
Düzce/Türkiye

muhammedsadikozbek@duzce.edu.tr

orcid.org/0000-0003-4069-9509

Geliş Tarihi: 12.09.2025

Kabul Tarihi: 14.04.2026

Yayın Tarihi: 30.06.2026

Date of Submission: 12.09.2025

Date of Acceptance: 14.04.2026

Date of Publication: 30.06.2026

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editörler – yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise en az iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Peer-Review: Single anonymized - One Internal (Editorial board members) and at least Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review

Etik Beyan: Bu çalışma “Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları” (Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2019) başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve var ise yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: This study is derived from the master's thesis titled “Disagreements Between Yahyâ b. Maîn and Aḥmad b. Hanbal About the Reliability of Hadith Transmitters” (Marmara University, Istanbul, 2019). It is declared that scientific and ethical principles have been complied with during the preparation of this study and that all studies, if any, have been cited in the bibliography.

Benzerlik Taraması: Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Plagiarism Check: It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Funding: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Atıf/Cite As: Özbek, Muhammed Sadık. “Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Cerh-Ta'dîl Değerlendirmelerindeki İhtilaflar”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 70 (2026): s. 75-105

DOI: 10.15370/maruifd.1783021



Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Cerh-Ta'dîl Değerlendirmelerindeki İhtilaflar

A Comparative Analysis of Jarh Ta'dîl Evaluations by Yahyâ b. Maîn and Aḥmad b. Ḥanbal

Öz: Bu makale, ricâl tenkit tarihinin iki önemli ismi olan Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ile Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) râvi değerlendirmeleri arasındaki ihtilafları incelemektedir. Hadis ilminin temel disiplinlerinden biri olan cerh-ta'dîl faaliyetlerinin, münekkitlerin farklı yaklaşımları sebebiyle zaman zaman çeşitli tartışmalara konu olduğu bilinmektedir. Ancak söz konusu iki alim arasındaki râvi ihtilaflarının sistematik bir incelemeye tâbi tutulmamış olması, bu çalışmayı gerekli kılmıştır. Araştırmada her iki münekkidin toplam 6.145 râvi hakkındaki değerlendirmeleri taranmış; bunlardan 2.254'ünün yalnızca İbn Maîn, 1.646'sının yalnızca İbn Hanbel, 2.245'inin ise her iki alim tarafından ele alındığı tespit edilmiştir. Ortak râviler üzerinde yapılan karşılaştırmada, cerh-ta'dîl değerlendirmesi içeren 1.201 râviden 1.084'ü hakkında (%90) görüş birliği bulunduğu, 79 râvi hakkında (%7) farklı kanaatler serdedildiği tespit edilmiş; 38 râviye dair (%3) ise aktarılan görüşlerde çelişkiler olması sebebiyle nihai kanaat belirlenememiştir. Bu oranlar, farklı iki münekkidin râvi değerlendirmelerinde büyük ölçüde benzer esaslara dayandıklarını göstermektedir. İhtilaflı 79 râvi, adalet ve zabt vasıfları çerçevesinde yeniden tasnif edilmiştir. Buna göre 18 râvi adalet, 57 râvi ise zabt ile ilgili gerekçelerle ihtilafa konu olmuştur. Adalet eksenli ihtilaflarda, 8 râvinin hadiste yalan isnadı, 3'ünün mezhep farklılığı, 3'ünün bid'at, 3'ünün Mihne sürecindeki tutumları, 1'inin ise sahâbe aleyhine sözleri sebebiyle eleştirildiği belirlenmiştir. Zabt vasfına dayalı farklılıklarda 14 râvinin münker rivayetler, 5'inin hafıza zafiyeti, geri kalan 38'inin ise çeşitli zabt kusurları sebebiyle tenkit edildiği görülmektedir. 4 râvi hakkındaki ihtilaf gerekçesi ise tespit edilememiştir. Neticede her iki isim de genel olarak sistematik ve disiplinli bir usule riayet etmiş olsalar da Ahmed b. Hanbel itikadi meseleler ve mezhep aidiyetleri konusunda daha fazla hassasiyet sergilemiş; Yahyâ b. Maîn ise mezhepsel ya da itikadi mensubiyetlere dayalı değerlendirmelerden kaçınarak daha teknik bir yaklaşım benimsemiştir. Araştırma, Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in râvi değerlendirmelerinde büyük oranda ittifak ettiklerini, sınırlı sayıda ihtilafın ise cerh-ta'dîl ilminin doğasında bulunan farklı bakış açılarından ileri geldiğini göstermektedir. Bu sonuç, cerh-ta'dîl ilminde metodolojik tutarlılığın yanı sıra münekkit değerlendirmelerinin tekdüze olmadığını, sınırlı da olsa eleştirel bir çeşitlilik barındırdığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Cerh, Ta'dîl, Râvi, İhtilaf, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel.

Abstract: This study examines the narrator evaluations of Yahyâ b. Maîn (d. 233/848) and Aḥmad b. Ḥanbal (d. 241/855), two leading figures in the discipline of *jarh-ta'dîl*. By systematically comparing their judgments, the research investigates both the extent of their agreement and the causes of their disagreements. Out of a total of 6,145 narrators considered in the relevant sources, 2,245 were assessed by both critics. In the comparison made on the common narrators, it was determined that there was a consensus on 1,084 of the 1,201 narrators (90%), who included the

evaluation of cerh-ta'dil. They diverged on 79 narrators (7%), while in 38 cases (3%) the transmitted reports were contradictory, making a definitive assessment impossible. These ratios show that two different critics largely based their narrator evaluations on similar principles. The 79 disputed narrators were categorized under the two primary criteria of *jarḥ-ta'dil*: *ʿadālah* and *ḍabt*. Accordingly, 18 narrators became subjects of dispute for reasons related to *ʿadālah*, and 57 narrators for reasons related to *ḍabt*. For the remaining 4 narrators, the grounds of disagreement could not be determined. In justice-centered disputes, it was determined that 8 narrators were criticized for false attribution in hadith, 3 for sectarian differences, 3 for bid'ah, 3 for their attitudes during *the Miḥnah* process, and 1 for statements against the companions. In differences based on the quality of *ḍabt*, it is seen that 14 narrators were criticized for *munkar* narrations, 5 for memory weakness, and the remaining 38 for various accuracy defects. While both scholars generally adhered to a systematic and disciplined methodology, Aḥmad b. Ḥanbal displayed greater sensitivity toward matters of belief and sectarian alignment, whereas Yahyā b. Maʿīn adopted a more technical approach, avoiding judgments based solely on doctrinal affiliations. The overall results demonstrate that methodological coherence prevailed, with divergences remaining limited and often attributable to variations in available information, interpretive nuance, or minor personal inclinations. This study thus contributes to understanding the internal dynamics of *jarḥ-ta'dil* by showing both its structured framework and the limited yet meaningful diversity of perspectives among its foremost critics.

Keywords: Hadith, Jarḥ, Ta'dil, Hadith Narrators, Contradiction, Yahyā b. Maʿīn, Aḥmad b. Ḥanbal.

1. Giriş

Hz. Peygamber döneminden itibaren haberin sıhhatini tespit gayreti başlamış; sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesillerinde gelişerek sürmüştür. Rivayet zincirinde yer alan râvilerin vasıfları titizlikle incelenmiş; Şa'bî (ö. 104/722), Zührî (ö. 124/742), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) ve Yahyâ b. Saïd el-Kattân (ö. 198/813) gibi münekkitlerle önemli ölçüde gelişme göstermiştir. Böylece râviler hakkındaki değerlendirmeler nesilden nesile aktarılmış, rihleler ve ilmî faaliyetler sayesinde cerh-ta'dîl ilmi giderek zenginleşmiştir. Bu ilmî mirasın en önemli temsilcilerinden ikisi, 3./9. asırda yaşayan Yahyâ b. Maïn ve Ahmed b. Hanbel'dir. Her ikisi de dönemin önde gelen alimlerinden faydalanmış ve elde ettikleri birikimi ders halkalarında öğrencilerine aktarmışlardır. Bu suretle hadis ilminin gelişimine yön vermiş, cerh-ta'dîl geleneğinin kökleşmesinde özel bir konum elde etmişlerdir.

İlk eğitimlerine Bağdat'ta başlayan Yahyâ b. Maïn ve Ahmed b. Hanbel, hem bölgenin hocalarından¹ hem de şehre gelen meşhur alimlerden birlikte hadis dersleri almışlardır.² Bağdat'taki derslerle sınırlı kalmayan bu ilmî birliktelik, Affân b. Müslim (ö. 220/835)³ ve Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî (ö. 258/872)⁴ gibi isimlerin ilim halkalarında ortaya çıkmış, Harran⁵ ve Kûfe⁶ gibi ilim merkezlerinde de devam etmiştir. Dahası, farklı bölgelere yaptıkları ilim yolculukları sırasında birlikte konaklamış olmaları,⁷ bu seyahatleri de büyük ölçüde bir arada gerçekleştirdiklerini göstermektedir. Nitekim hadis ilmi üzerine karşılıklı müzakerelerde bulunmaları⁸ ve birbirlerinin ilmî birikiminden istifade etmeleri,⁹ bu iki alim arasındaki elli yıla yaklaşan dostluğun¹⁰ en somut göstergesidir.

Bu bilgiler Yahyâ b. Maïn ile Ahmed b. Hanbel'in yaşamları boyunca sık sık bir araya geldiklerini, özellikle hadis ilmi konusundaki bilgi düzeylerinin de birbirine yakın olduğunu gösterir. Bununla birlikte cerh-ta'dîl kaynakları incelendiğinde, söz konusu iki alimin bazen aynı râvi hakkında farklı değerlendirmelerde buldukları görülür. Siyasi ve kültürel anlamda aynı dönemin atmosferini paylaşan, benzer eğitim süreçlerinden

¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, 26-27; Cemal Ağırman, "Yahyâ b. Maïn'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri", 82.

² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâkîr-râvî*, 2:182.

³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11:82.

⁴ Zehebî, *Siyer*, 11:381.

⁵ Hatîb, *el-Câmi'*, 2:182; Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Main ve Cerh-Ta'dildeki Metodu", (yüksek lisans tezi), 27.

⁶ Zehebî, *Siyer*, 10:148-9.

⁷ Zehebî, *Siyer*, 11:300-1.

⁸ Yahyâ b. Maïn, *Suâlâtu Osman b. Tâlût*, 13.

⁹ Yahyâ b. Maïn, *Ma'rife*, I, 12.

¹⁰ Zehebî, *Siyer*, 11:214.

geçerek aynı hocalardan ders alan ve ortak rihleler gerçekleştiren bu iki münekkidin bazı râviler hakkında birbirinden farklı değerlendirmelerde bulunmaları, cerh-ta'dil ilmi açısından ilgi çekicidir. Nitekim "Ahmed ile Yahyâ bu râvi hakkında ihtilaf etti"¹¹ şeklindeki spesifik ifadeler, bu ilginin ricâl kitaplarına da yansıdığı bir göstergesidir. Bununla birlikte Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel arasındaki râvi ihtilaflarını detaylıca ele alan bir çalışma literatürde mevcut değildir.

Râviler hakkındaki görüş ayrılıkları erken dönemlerden itibaren bilinse de konuya dair yapılan araştırmalar sınırlı düzeydedir. Bu bağlamdaki ilk çalışma İbn Şâhîn (ö. 385/996) tarafından *Zikru men ihtelefe'l-ulemâ ve nukkâdü'l-hadis fih* ismiyle kaleme alınmıştır. Haklarında ihtilaf bulunan 69 râviyi bir araya toplayan bu eserin, Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel arasındaki görüş ayrılıklarını ortaya koyma yönünde özel bir amacı bulunmamaktadır.¹² Yakın dönemde tamamlanan bazı araştırmalar ise Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in râvi ihtilaflarını doğrudan incelemese de cerh ta'dildeki ihtilafları ele almak açısından önemli veriler sunmaktadır. Bu bağlamda Ali Mustafa tarafından tamamlanan araştırmada İbn Ebû Hâtim'e (ö. 327/938) ait *el-İlel'*in ilk çeyreği esas alınarak Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ile Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) arasındaki râvi ihtilafları belirlenmiştir. Yaklaşık 550 rivayetin incelendiği çalışmada, iki münekkit arasında %2,1 oranında ihtilaf bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.¹³ Kurt tarafından 200 râvi üzerinde yapılan incelemede ise İbn Hibbân (ö. 354/965) ile İbn Adî'nin (ö. 365/976) cerh-ta'dil değerlendirmelerinin %76 oranında benzeştiği tespit edilmiştir.¹⁴

Ahvâlü'r-ricâl adlı eserinde râvilerin güvenilirliğini itikadi görüşlerine göre belirleyen Cûzcânî (ö. 259/873), bu tutumu sebebiyle diğer hadis münekkitlerinden ayrışmaktadır. Ayrıca onun Kûfeli râvilere karşı bir ön yargıya sahip olduğunun farklı kaynaklarda zikredilmesi, yakın dönemde Cûzcânî'nin râvi değerlendirmelerine olan ilgiyi artırmış görünmektedir. Nitekim Cûzcânî'nin Kûfeli Şii râviler hakkındaki değerlendirmelerini karşılaştırmalı olarak inceleyen I-Wen Su, Cûzcânî ile Yahyâ b. Maîn arasında yaklaşık %53, Cûzcânî ile Ahmed b. Hanbel arasında %52 ve Cûzcânî ile Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49) arasında %82,7 oranında bir ittifak bulunduğu yer vermektedir.¹⁵ Öte yandan Cûzcânî merkeze alınarak tamamlanan bir başka araştırmada ise Aslan, Cûzcânî ile Yahyâ b. Maîn

¹¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, 2:333; 4:192.

¹² Eserin tam adı şu şekildedir: *Zikru men ihtelefe'l-ulemâ' ve nukkâdü'l-hadis fihî feminhüm men vessekahü ve minhüm men da'afehü ve men kile fihî kavlan*.

¹³ Ali Mustafa, "Ebu Hatim ve Ebu Zür'a'nın Hadisin İletleri Konusundaki İhtilafı", 86.

¹⁴ İsmail Kurt, "Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi -İbn Hibbân ve İbn Adî Örneğinde-", (doktora tezi), 100.

¹⁵ I-Wen Su, "Al-Jüzjânî's Approach to Hadith Criticism and His "Antagonism toward 'Alî": A Comparative Analysis", 12, 14.

arasında %42, Cûzcânî ile Ahmed b. Hanbel arasında ise %30 ve Cûzcânî ile Ali b. el-Medîni arasında %34 oranında ittifak bulunduğunu belirtmektedir.¹⁶

Literatürde, bu araştırma ile belirli açılardan yakınlık gösteren üç çalışmanın var olduğu görülmektedir. Söz konusu çalışmalardan ilkinde Scott C. Lucas, İbn Sa'd'ın (ö. 230/845), İbn Ma'in ve İbn Hanbel ile olan râvi ihtilaflarını incelemiştir.¹⁷ Araştırmada, İbn Sa'd'ın her iki münekkitle ilgili karşılaştırmalı verileri ayrı ayrı aktarılmış olsa da İbn Ma'in ile İbn Hanbel arasındaki görüş ayrılıkları doğrudan ele alınmaz. İkinci olarak Abduh, Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14) ile Yahyâ b. Ma'in'in râvi değerlendirmelerini karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. İbn Ma'in'in râvi değerlendirmelerini İbn Mehdî (ö. 198/813-14) ile karşılaştırması açısından bu çalışmadan ayrışan söz konusu araştırma, iki isim arasındaki râvi ihtilaflarını "Abdurrahman b. Mehdî tarafından güvenilir sayılıp Yahyâ b. Ma'in tarafından zayıf görülenler" ile "Abdurrahman b. Mehdî'nin zayıf kabul edip Yahyâ b. Ma'in'in güvenilir saydığı râviler" şeklinde gruplandırılmıştır.¹⁸ Söz konusu gruplandırma yerine, râvilerin ihtilafa konu olma gerekçelerinin esas alındığı bir tasnif tercih edilmesi, sonraki araştırmalar için daha işlevsel bir veri sunabilirdi. Yücel'in çalışmasında ise Yahyâ b. Ma'in ile hocalarının râvi değerlendirmelerindeki ittifak ve ihtilaf oranları ele alınmakta, 1.078 ortak râviden 665'inde ittifak, 127'sinde ihtilaf bulunduğu tespit edilmektedir.¹⁹ Hoca-talebe ilişkisini esas alan bu yaklaşım, cerh-ta'dîl geleneğinin ortak metodolojik zemini ve ihtilafa kapı aralayan yönleri hakkında önemli veriler sunmakla birlikte akran otoriteler arasındaki ihtilafı ele alan bu makaleden kapsamı bakımından ayrışmaktadır.

Yahyâ b. Ma'in ile Ahmed b. Hanbel arasındaki râvi ihtilaflarına zaman zaman temas edilmekle birlikte bugüne kadar müstakil bir incelemeye konu olmadığı görülmektedir. Bu araştırma, iki münekkidin tearuz ettikleri râvileri belirlemeyi ve söz konusu ihtilafların sebeplerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Araştırma iki temel soruyu merkeze almaktadır: 1- Yahyâ b. Ma'in ile Ahmed b. Hanbel hangi râvilerde ihtilaf etmişlerdir?, 2- Söz konusu ihtilaflar hangi gerekçelere dayanmaktadır? Böylelikle cerh-ta'dîlin hangi iç dinamiklere sahip olduğunun ve münekkitlerin bir râviyi değerlendirirken ne tür farklı kanaatlere sahip olabildiklerinin anlaşılmasının, Yahyâ b. Ma'in ile Ahmed b. Hanbel özelinde cevaplanması hedeflenmektedir.

¹⁶ Ayşe Nur Aslan, "The Attitude of a Critic Accused of Being Näsibi Towards Shî'ite-Inclined Narrators: Al-Jüzjânî and His Ahwâl Al-Rijâl", 200, 202, 204.

¹⁷ *Constructive Critics, Hadîth Literature, and the Articulation of Sunnî Islam: The Legacy of the Generation of Ibn Sa'd, Ibn Ma'in and Ibn Hanbal*, 326, 374.

¹⁸ Abduh Havvâ Delî Abduh, "el-Muvâzene beyne menhecey el-Îmâmeyn Abdurrahman b. Mehdî ve Yahyâ b. Ma'in", (yüksek lisans tezi), 185-244.

¹⁹ Emre Yücel, "Râvi Değerlendirmelerinde Münekkitlerin İhtilafı (Yahyâ b. Ma'in ve Hocaları Özelinde)", (yüksek lisans tezi), 29.

Çalışmanın kapsamı açısından da bazı hususların netleştirilmesi gerekmektedir. Her şeyden önce, her iki münekkidin de tüm râviler hakkında eksiksiz bilgiye sahip olmadıkları bilinmektedir. Nitekim râvi sayısının fazlalığı, coğrafi uzaklıklar ve bilgi aktarım süreçlerindeki sınırlılıklar göz önüne alındığında, böyle bir iddianın imkânsızlığı aşikârdır. Ayrıca bir râvi hakkında farklı kanaatlerin ortaya çıkmasının arka planında pek çok faktör bulunabilir: Münekkitlerden birinin ilgili râvi hakkında daha fazla bilgiye sahip olması, farklı kaynaklardan bilgi edinmeleri, râvinin yaşamının farklı dönemlerinde onlarla karşılaşmaları veya râvinin zamanla değişen durumu gibi değişkenler bu ihtilafların oluşmasında etkili olabilir. Ancak bu araştırmanın sorunsalı “ihtilaf hangi bilgi farklılığından kaynaklanmıştır?”, “iki münekkitten hangisi haklıdır?” veya “râvinin cerh-ta'dildeki durumu nedir?” sorularına cevap aramak değildir. Çalışmanın odağı, Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in talebelerinden aktarılan bilgilerin, iki münekkit arasındaki ihtilaflardaki hangi cerh-ta'dil gerekçeleri üzerinden şekillendiğini tespit etmektir. Dolayısıyla araştırmanın merkezinde, talebeler vasıtasıyla günümüze ulaşan değerlendirmelerdeki ihtilafların tespiti ve bu ihtilafların hangi gerekçelerden kaynaklandığı yer almaktadır. Bu çerçevede çalışmada öncelikle Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'e ait râvi değerlendirmelerinin hangi yöntemle tespit edildiği belirtilecek, ardından iki münekkidin değerlendirdikleri toplam râvi sayıları ve ittifak oranları ele alınacaktır. Akabinde haklarında ihtilaf bulunduğu belirlenen râviler, tearuza konu olma gerekçeleri üzerinden ayrı başlıklarda incelenecektir.

2. Yöntem

İbn Maîn ve İbn Hanbel'in râviler hakkındaki değerlendirmeleri, talebeleri vasıtasıyla nakledilmiş olsa da öğrenci sayılarının fazlalığı, rivayetlerin farklı tertiplerle tasnif edilmesi ve bazı kaynaklarda düzenli bir sistemin dahi gözetilmemesi,²⁰ bu rivayetlerin tespitini güçleştirmektedir. Ancak modern dönemde hazırlanan iki kapsamlı çalışma, bu dağınıklığı gidermekte ve münekkitlerin görüşlerini alfabetik bir düzen içinde sunmaktadır. Bunlardan ilki olan *Mevsû'atü akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadîs ve ilelih*, Yahyâ b. Maîn'in râvi değerlendirmelerini yirmi iki kaynaktan derleyerek 4.813 isme yer vermektedir.²¹ İkincisi olan *Mevsû'atü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve ilelih* adlı çalışma ise on altı kaynaktan yararlanarak 3.905 râvi hakkında Ahmed b. Hanbel tarafından yapılan değerlendirmeleri düzenli olarak kaydetmektedir.²² Her ne kadar bu eser râvi sayısı bakımından kapsamlı olsa da Ahmed b. Hanbel'in bir râvi hakkındaki tüm görüşlerini görmek açısından sınırlılıklar taşımaktadır. Bu sebeple Ahmed b. Hanbel'in

²⁰ Mustafa Tatlı, *Ricâl Bilgisinin Tespiti -Suâlât Literatürü-*, 103, 140.

²¹ Yahyâ b. Maîn'in râviler hakkındaki değerlendirmelerini derlemeye yönelik ilk girişim, Endülüslü alim Ebu Abdullah el-Kaysî'ye (ö. 391/1000), diğer adıyla İbn Ebu'l-Karâmîd'e aittir. Ancak bu çalışmanın orijinal nüshası günümüze ulaşmamıştır (Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 1:33).

²² Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:10-1.

ihtilaflı râvilerdeki değerlendirmelerinin teyidi için *el-Câmi' li-ulûmi'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel* adlı derleme esere de başvurulmuştur.²³ Böylelikle öncelikle râvi sayısı bakımından geniş bir kapsama sahip *Mevsû'alar* üzerinden tespit edilen ihtilaflar, Ahmed b. Hanbel özelinde daha kapsamlı bir derleme eser üzerinden kontrol edilerek talebelerden aktarılan nakillerin teyit ve doğrulaması sağlanmıştır. Bununla birlikte hem Yahyâ b. Maîn hem de Ahmed b. Hanbel'in değerlendirmelerinin tespiti konusunda ihtiyatlı bir yaklaşım benimsenmiş, ihtilafa konu olan ifadeler mutlaka birincil kaynaklardan teyit edilerek dipnotlarda ilgili *Mevsû'a* bölümlerinin yanı sıra temel kaynaklara da eş zamanlı olarak atıfta bulunulmuştur.

Râvileri tespit ve karşılaştırma sürecinde, yukarıda belirtilen iki *Mevsû'a* sistematik bir şekilde incelenmiştir. Bu süreçte karşılaştırmalı analiz için Excel tabanlı bir veri tabanı oluşturulmuş, her râvi için ayrı bir satır açılarak şu bilgiler sistematik olarak kaydedilmiştir: 1- Yahyâ b. Maîn'in değerlendirmesini aktaran talebesinin ismi, 2- Yahyâ b. Maîn'in râvi hakkındaki değerlendirmesi, 3- Ahmed b. Hanbel'in görüşünü nakleden talebesinin ismi, 4- Ahmed b. Hanbel'in râvi hakkındaki değerlendirmesi. Bu yapılandırılmış veri girişi sayesinde, her iki münekkidin ortak olarak değerlendirdiği râviler belirlenmiş ve görüşleri karşılaştırmalı olarak analiz edilebilir hale getirilmiştir. Yalnızca bir münekkit tarafından değerlendirilen râviler, karşılaştırma yapılmasına imkân vermediği için analiz dışında tutulmuştur.

Araştırmada, Yahyâ b. Maîn'in râvi tenkidi metodolojisi için Nûriye Sabbâr'ın *İhtilâfu hükmi'l-Îmâm İbn Ma'în fi'r-ruvât*¹, Salih Halil'in *el-Îmâm Yahyâ b. Maîn ve menhecühû fi i'lâli'r-rivâyât*² ve Mesûd Ömer'in *Dirâsetü'r-ruvât ellezîne kâle anhüm İbn Ma'în* "leyse bişey" adlı çalışmalarından yararlanılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in cerh-ta'dîl yöntemi için ise Beşîr Ali Ömer'in *Menhecü'l-Îmâm Ahmed fi i'lâli'l-ehâdis*³, Abdullah Muhammed Husbân'ın *Menhecü'l-Îmâm Ahmed fi ilmi'l-ilel*⁴ ve Ebû Bekir Kâfî'nin *Menhecü'l-Îmâm Ahmed fi't-ta'îl*⁵inden istifade edilmiştir. Bu çalışmalar, münekkitlerin hadis tenkidi metodu, râvi değerlendirmelerindeki ölçütleri ve kullandığı cerh-ta'dîl terminolojisini kavramayı kolaylaştırmıştır.

İnceleme sürecinde bir râvinin başka bir râvi ile kıyaslandığı değerlendirmeler dikkate alınmamış, bunun yerine yalnızca müstakil hükümler esas alınmıştır. Çünkü râviler arasındaki karşılaştırmalar, doğrudan râvi hakkında kesin bir kanaat vermekten ziyade iki şahsın birbirine göre konumunu ortaya koymakta ve kimi zaman yanıltıcı sonuçlar

²³ Nitekim *Mevsû'alar* merkeze alınarak tamamlanan ilk tarama sonucunda, iki münekkidin 86 râvide ihtilaflı değerlendirmelere sahip olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu ihtilaflı râviler *el-Câmi'* üzerinden tekrar kontrol edilerek Ahmed b. Hanbel'den aktarılan tüm nakiller incelendiğinde, 7 râvi hakkında münekkitlerin herhangi bir ihtilafa düşmediği saptanmıştır. Buradan hareketle iki isim arasındaki ihtilaflı râvilerin toplam sayısınının 79 olduğu sonucuna varılmıştır.

doğurabilmektedir.²⁴ Örneğin Yahyâ b. Maîn, Alâ b. Abdurrahman el-Medenî'yi (ö. 138/775) *leyse bihi be's* şeklinde değerlendirirken²⁵ onu Ebû Saîd el-Makburî (ö. 100/718-19) ile kıyasladığında görece zayıf bulmaktadır.²⁶ Ahmed b. Hanbel de Hafs b. Gıyâs en-Nehâî (ö. 194/810) hakkında olumlu bir kanaate sahip olup onu "akıllı ve ağırbaşlı" biri olarak tanımlasa da bazı kıyaslamalarda daha zayıf bir konumda görür.²⁷ Yani râviler hakkındaki kıyaslamalı değerlendirmeler, genellikle münekkidin genel kanaatini değil, karşılaştırıldığı râviye göre özel bir durumu yansıtabilir.

Râvilerle ilgili değerlendirmelerde karşılaşılan bir başka husus ise, münekkitlerin kendi görüşlerinden ziyade başka alimlerin cerh veya ta'dil ifadelerine yer vermesidir. Örneğin İbn Hanbel'den aktarılan "Yahyâ [el-Kattân] onun rivayetlerini zayıf görürdü"²⁸ şeklindeki nakil, doğrudan münekkidin kanaati değil, farklı bir alimin görüşüdür. Bu tür ifadeler, râvi hakkında şahsi kanaat belirtmekten ziyade, başka bir isme ait kanaatlerin aktarımıdır. Nitekim bazı durumlarda münekkidin ilgili görüşe katıldığı, bazen de aynı görüşü benimsemediği anlaşılmaktadır.²⁹ Bu nedenle çalışmada, râvi biyografileri analiz edilirken doğrudan İbn Maîn ve İbn Hanbel'e ait değerlendirmeler esas alınmıştır. Bununla birlikte, râviye dair aktarılan değerlendirmenin münekkide mi yoksa başka bir isme mi ait olduğunun netlik kazanmadığı durumlarda, ihtiyatlı bir yaklaşım benimsenmiş ve bu tür değerlendirmeler de çalışmaya dahil edilmiştir.

3. İbn Maîn ve İbn Hanbel'in Cerh-Ta'dil Değerlendirmelerine Dair Tespitler

Yöntem bölümünde belirtilen şekilde yapılan taramalar neticesinde hem Yahyâ b. Maîn hem de Ahmed b. Hanbel'in değerlendirmede bulunduğu toplam râvi sayısının 2.245 olduğu tespit edilmiştir. Bu râvi grubu "ortak râviler" olarak tanımlanabilir. Bunun haricinde kalan râviler, yalnızca Yahyâ b. Maîn ya da yalnızca Ahmed b. Hanbel tarafından bağımsız şekilde değerlendirilmiştir. Buna göre sadece İbn Maîn tarafından görüş bildirilen râvilerin sayısı 2.254 iken yalnızca Ahmed b. Hanbel'in değerlendirme yaptığı râvi sayısı 1.646'dır. Bu, İbn Maîn'e nispet edilen râvi değerlendirmelerinin, Ahmed b. Hanbel'e ait olanlara göre daha fazla olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İbn Maîn'in râvi

²⁴ Abdülhay el-Leknevî, *er-Ref ve't-tekmil*, 113-5.

²⁵ Yahyâ b. Maîn'in *leyse bihi be's* lafzını kullanımıyla ilgili bir karşılaştırma çalışması için bk. Nûriye Sabbâr, "İhtilâfu Hükmi'l-İmâm İbn Ma'in fi'r-Ruvât beyne Kavlihi 'Leyse bihi Be's' ve Kavlihi 'Da'if'", (yüksek lisans tezi).

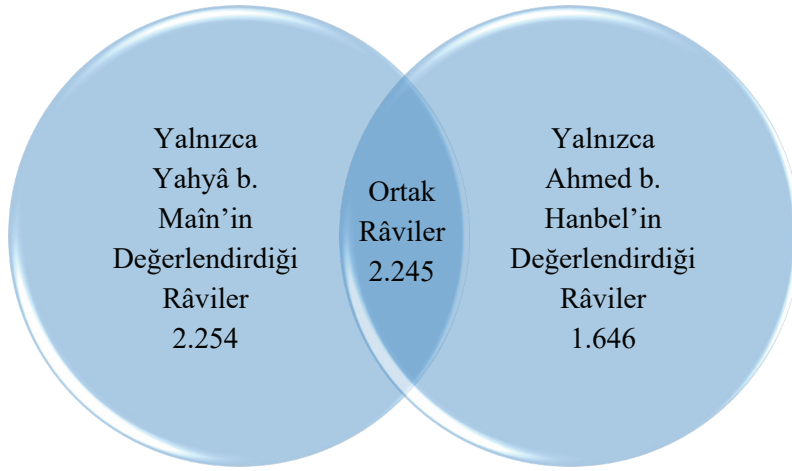
²⁶ Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 3:552.

²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:280-1.

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 4:27.

²⁹ Zira bazen münekkidin, görüşünü aktardığı kişiyle hemfikir olduğu gözlenirken (Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:237, 240, 243-5) bazen de naklettiği kanaate katılmadığı anlaşılmaktadır (Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 3:140; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:398).

değerlendirmeleri 4.499'a ulaşırken Ahmed b. Hanbel'in değerlendirdiği râvi sayısının 3.891 olduğu anlaşılmaktadır.



Şekil 1: Münekkitlerin Değerlendirmede Bulunduğu Râvilerin Sayısı

Bu veriler, İbn Maîn ile İbn Hanbel'in değerlendirmede buldukları râvilerin toplam sayısını göstermenin yanı sıra önemli bir konuyu daha gündeme getirmektedir. Her iki münekkit benzer hocalardan ders alıp pek çok defa birlikte rihle yapmalarına rağmen ortak râvilerin dışında kalan ve yalnızca birinin değerlendirdiği râvilerin toplamı 3.900'dür. Bu rakam, talebelerin hocalarına sormadıkları veya rivayetleri günümüze ulaşmayan isimleri de içeriyor olabilir. Ancak yine de bu sayı, küçümsemeyecek derecede büyük bir yekûn teşkil etmektedir. Bu durumda, İbn Maîn'in tanıyıp da İbn Hanbel'in herhangi bir değerlendirme yapmadığı râviler bulunduğu gibi, bunun tersi olarak yalnızca İbn Hanbel'in hakkında görüş beyan ettiği fakat İbn Maîn'in değerlendirmedeği çok sayıda râvinin varlığından da söz edilebilir. Bu sonuç, aynı coğrafyada yaşayıp benzer hocalardan ders alan iki münekkidin dahi çok sayıda farklı rivayete ulaştıklarını ve pek çok râviyle bizzat temas kurduklarını ya da onların cerh-ta'dîl durumlarına vâkıf olduklarını göstermektedir. Bu durum, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı hicri 3. asrın rivayet yoğunluğunu yansıtmaya açısından önemli bir bulgudur.

3.1. Râvi Değerlendirmelerindeki İttifak ve İhtilaflar

İbn Maîn ile İbn Hanbel'in ortak değerlendirmelerde bulunduğu toplam râvi sayılarının tespitinden sonra, bu râviler hakkındaki görüş farklılıkları belirlenmelidir. Bu çerçevede iki münekkidin ortak râvi grubunda yer alan 2.245 râvinin 1.044'ünde (%46,5) râvilerin künye bilgileri hakkında değerlendirmeler bulunurken 1.201'inde (%53,5) cerh-ta'dîl

değerlendirmesi yaptıkları tespit edilmiştir.³⁰ Her ikisinin de cerh-ta'dil değerlendirmesi yaptıkları toplam 1.201 râviden 1.084'ü hakkında benzer görüşler ortaya koydukları tespit edilmiştir. Bu sonuç, Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in ortak râvilerin yaklaşık %90'ında aynı kanaati paylaştıklarını gösterir.³¹ Buna karşılık iki münekkit 79 râvi hususunda birbirinden farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu sayı, ortak râvilerin yaklaşık %7'sine tekabül eder. Öte yandan yaklaşık %3'lük dilime karşılık gelen 38 râvi hakkında ise talebelerden aktarılan nakillerin kendi içinde çelişkili olması sebebiyle münekkidin nihai kanaati belirlenememiştir.

Ortak râvi grubunun yaklaşık %3'üne denk gelen 38 ismin biyografik bilgileri incelendiğinde, Yahyâ b. Maîn ve/veya Ahmed b. Hanbel'e ait çelişkili değerlendirmelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Ebû'l-Abbas ed-Dûrî (ö. 271/885), hocası Yahyâ b. Maîn'in Harb b. Ebû'l-Âliye el-Basrî'yi güvenilir gördüğünü ifade ederken başka bir öğrencisi İbn Ebû Hayseme (ö. 279/892-93), onun bu râviyi zayıf saydığını nakletmiştir.³² Benzer şekilde Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, babasının Yahyâ b. Abdullah et-Teymî hakkında bir yerde *leyse bihi be's*, başka bir rivayette ise *da'ifu'l-hadis* dediğini bildirir.³³ Bu tür farklı aktarımlar, münekkitlerin zaman içinde bazı râviler hakkındaki kanaatlerini değiştirmiş olabileceğini göstermekte, ancak bu görüşlerden hangisinin son değerlendirme olduğu belirtilmemektedir.³⁴

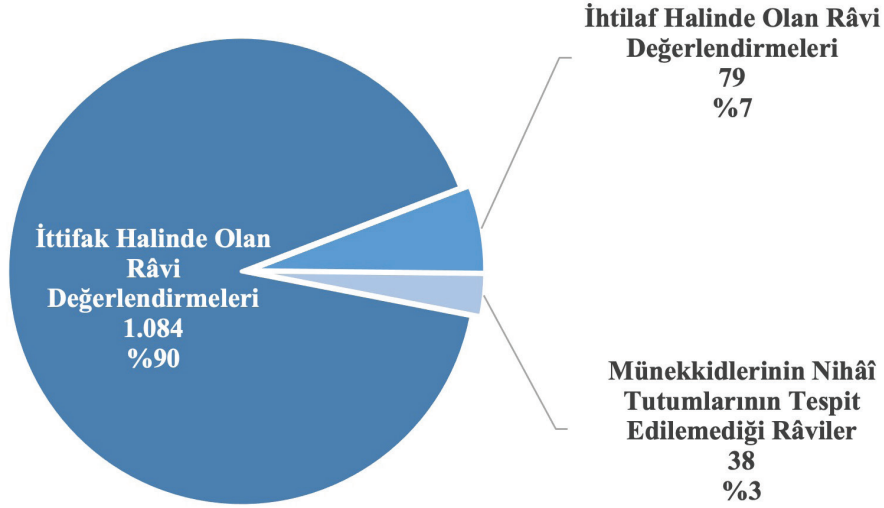
³⁰ Bu araştırmanın temelini oluşturan tez çalışmasında, Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel arasındaki râvi ihtilaflarına dair sunulan rakamlar, nesep ve künye bilgileri gibi konuları da kapsayan daha genel bir çerçevede ele alınmıştır. Mevcut makalede ise odak noktası, iki münekkidin doğrudan cerh-ta'dil bağlamındaki ihtilafları olarak belirlenmiştir. Bu sebeple, makalede sunulan toplam rakam ve oranlar, Ekici'nin konuyla ilgili değerlendirmesiyle de uyumlu olacak şekilde (Zeynep Ekici, "Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları-Muhammed Sadık Özbek", 358-9), yalnızca cerh-ta'dil bağlamı ihtilaflar üzerinden hesaplanmıştır.

³¹ Lucas da İbn Sa'd, İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel üzerine yaptığı çalışmada benzer sonuçlara ulaşmıştır. Yazar, İbn Sa'd ile İbn Maîn'in râviler hakkında %87 oranında, İbn Sa'd ile Ahmed b. Hanbel'in ise %86 oranında ittifak etiketlerini tespit etmiştir. Her ne kadar o, İbn Maîn ile Ahmed b. Hanbel arasındaki ittifak oranına temas etmemiş olsa da üç alimin ortak râviler hakkındaki değerlendirmelerinde %85'lik bir uyum bulunduğunu belirtir (*Constructive Critics*, 326, 374).

³² Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 1:432-3.

³³ Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 4:125-6.

³⁴ İhtilaflı râvi değerlendirmelerine dair aktarımların analizi için bkz. Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik: Tespiti, İmkânı, Hadisin Sıhhatine Etkisi*, 206-11.



Şekil 2: Râvi Değerlendirmelerindeki İttifak ve İhtilaf Durumu

Şekil 2’de yer alan verilere göre Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel’in râviler hakkındaki değerlendirmeleri yaklaşık %90 oranında örtüşür. Râvi tenkidine dair bu denli yüksek bir uyum oranı oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu uyum, cerh-ta’dîl süreçlerinde kişisel eğilimlerden ziyade belli bir metodolojik yapı ve ortak ölçütlerin etkili olduğunu ortaya koymasından dolayı değerlidir.

3.2. İhtilaflı Değerlendirmelere Sahip Olduğu Tespit Edilen Râviler

Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel’in müşterek değerlendirdikleri 1.201 râviden 79’unda ihtilaf etmişlerdir. Söz konusu 79 râviye yönelik ihtilaflardan 18’i adalet, 57’si ise zabt ile ilgili kusurlardan kaynaklanmaktadır. Bu râvilerin 37’si Yahyâ b. Maîn, 42’si ise Ahmed b. Hanbel tarafından cerh edilmiştir. Öte yandan İbn Maîn ve İbn Hanbel, râvilerle ilgili cerh veya ta’dîl gerekçelerini kimi zaman açıkça dile getirmişler kimi zaman ise kanatlarının gerekçesini belirtmemişlerdir. Bu çerçevede 79 râviden, 7’si hakkında Yahyâ b. Maîn, 29’u hakkında ise Ahmed b. Hanbel’in müfesser cerh ifadeleri kullandığı görülmüştür. Kalan 43 râvide ise ihtilaf sebeplerinin tespiti için diğer münekkitlerin değerlendirmelerine gidilmiştir. Tespit edilen bu verilere dair bulgular aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

İhtilaf Edilen Râvi	İhtilaf Gerekçesi	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel
Adalet Gerekçesiyle İhtilaf Edilen Râviler			
Ebü'l-Hâris Âmir b. Salih el-Medenî (ö. 182/798)	Hadiste Kizb veya Hata ile İtham Edilme	Cerh	Ta'dil
Ebü'l-Fazl Abbâs b. el-Fazl el-Ensârî (ö. 186/802)		Cerh	Ta'dil
Ebü Sehl Nasr b. Bâb el-Mervezî (ö. 193/809)		Cerh	Ta'dil
Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb (ö. 228/842)		Cerh	Ta'dil
Ebü Zekeriyya Yahyâ b. Abdülhamid el-Himmânî (ö. 228/843)		Ta'dil	Cerh
Ebü Osman Beşşâr b. Musa el-Haffâf (ö. 228/842)		Cerh	Ta'dil
Humejd b. er-Rebî' el-Hazzâz el-Lahmî (ö. 258/872)		Cerh	Ta'dil
Ömer b. İsmail b. Mücâlid b. Sa'îd el-Hemdânî el-Kûfî (ö. ?)		Cerh	Ta'dil
Ebü Amr Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî (ö. 204/820)	Ehl-i Bid'at (İrcâ')	Ta'dil	Cerh
Ebü Muhammed Ubeydullah b. Musa el-Kûfî (ö. 213/828)	Ehl-i Bid'at (Teşeyyu')	Ta'dil	Cerh
Ebü Zekeriyya Yahyâ b. Salih el-Vuhâzî (ö. 222/837)	Ehl-i Bid'at (Cehmiyye)	Ta'dil	Cerh
Ebü Hanife Nu'man b. Sâbit et-Teymî el-Kûfî (ö. 150/767)	Ehl-i Re'ye Mensup Olma	Ta'dil	Cerh
Ebü Ya'lâ Mu'allâ b. Mansûr er-Râzî (ö. 211/826)		Ta'dil	Cerh
Ebü Abdurrahman Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî (ö. 213/828)		Ta'dil	Cerh
Ebü'l-Hasan Ali b. el-Ca'd el-Cevherî (ö. 230/844-45)	Mihne Sürecinin Etkisi	Ta'dil	Cerh
Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah İbnü'l-Medîni (ö. 234/848-49)		Ta'dil	Cerh
İbrahim b. el-Münzir el-Esedî el-Hizâmî (ö. 236/850)		Ta'dil	Cerh
Ebü Lebid Limâze b. Zebbâr el-Basrî (ö. ?)	Sahâbe Aleyhinde Söz	Cerh	Ta'dil

Zabt Gereğiyle İhtilaf Edilen Râviler			
Mu'âz b. Rifâ'a b. Râfi' el-Ensârî (ö. 101-110/719-728 arası)	Zabtındaki Kusuru Doğrudan Belirtme	Cerh	Ta'dîl
Ebû İbrahim Muhammed b. Kays el-Medenî (ö. 125-126/743-744)		Cerh	Ta'dîl
Ebû Vâkîd Salih b. Muhammed el-Medenî (ö. 145/762)		Cerh	Ta'dîl
Sâlim b. Abdullah el-Hayyât el-Basrî (ö. 141-150/758-767 arası)		Cerh	Ta'dîl
Ebû'l-Misver Mahrame b. Bükeyr el-Medenî (ö. 159/775)		Cerh	Ta'dîl
Ebû Hânî' Ömer b. Beşîr el-Hemdânî (ö. 151-160/768-776 arası)		Cerh	Ta'dîl
Ebû Muhammed Abdullah b. Zeyd b. Eslem el-Adevî (ö. 164/780)		Cerh	Ta'dîl
Ukbe b. Abdullah er-Rifâ'î el-Abdî el-Esam (ö. 166/782)		Cerh	Ta'dîl
Muhammed b. Seleme b. Küheyl el-Hadramî (ö. 169-170/785-786 arası)		Cerh	Ta'dîl
Abdurrahman b. Abdullah b. Dînâr el-Adevî (ö. 161-170/777-786 arası)		Cerh	Ta'dîl
Ebû Girâre Muhammed b. Abdurrahman (ö. 171-180/787-796 arası)		Cerh	Ta'dîl
Ebû Yahyâ Şu'ayb b. Safvân es-Sekafî (ö. 171-180/787-796 arası)		Cerh	Ta'dîl
Ebû Abdullah Abdurabbîhi b. Bârik el-Hanefî (ö. 181-190/797-805 arası)		Cerh	Ta'dîl
Ebû Amr Dâvûd b. Zibrikân er-Rekâşî (ö. 181-190/797-805 arası)		Cerh	Ta'dîl
Mugîre b. Abdurrahman el-Esedî el-Hizâmî Kusay (ö. 180/796)		Cerh	Ta'dîl
Ebû'l-Hüseyn Âsım b. Ali el-Vâstî (ö. 221/836)		Cerh	Ta'dîl
Ebû Abdullah Muhammed b. Kesîr el-Abdî el-Basrî (ö. 223/837)		Cerh	Ta'dîl
Mugîre b. Nu'mân en-Neha'î el-Kûfî (ö. 121-130/738-747 arası)	Ta'dîl	Cerh	

Âmir b. Abdülvâhid el-Basrî el-Ahvel (ö. 130/747)	Zabtındaki Kusuru Doğrudan Belirtme	Ta'dil	Cerh
Ebû Abdullah Seleme b. Temmâm eş-Şekarî (ö. 131-140/748-757 arası)		Ta'dil	Cerh
Abbâd b. Kesîr er-Remlî eş-Şâmî (ö. 141-150/758-767 arası)		Ta'dil	Cerh
Ebû Muhammed Musa b. Yakûp el-Muttalibî (ö. 149-158/766-774 arası)		Ta'dil	Cerh
İhtilaf Edilen Râvi	İhtilaf Gereçesi	Yahyâ b. Maîn	Ahmed b. Hanbel
Zabt Gereçesiyle İhtilaf Edilen Râviler			
Ebû İshâk Muhammed b. Kesîr el-Kûfî (ö. 181-190/797-805 arası)	Zabtındaki Kusuru Doğrudan Belirtme	Ta'dil	Cerh
Ebû Yahyâ Zekeriyya b. Manzûr el-Kurazî (ö. 181-190/797-805 arası)		Ta'dil	Cerh
Ebû Muhammed Mesleme b. Alkame el-Mâzinî (ö. 181-190/797-805 arası)		Ta'dil	Cerh
Ebû Muhammed Yahyâ b. Süleym el-Kuraşî et-Tâifî (ö. 195/810)		Ta'dil	Cerh
Ebû Ömer Abdülhamîd b. Süleymân el-Huzâ'î Ehû Fuleyh (ö. ?)		Cerh	Ta'dil
Ebû Nasr Hayseme b. Ebû Hayseme el-Basrî (ö. ?)		Cerh	Ta'dil
Ebü'l-Bühlûl Hüzeyl b. Bilal el-Fezârî el-Medâinî (ö. ?)		Cerh	Ta'dil
İmrân b. Ebü'l-Fazl eş-Şâmî (ö. ?)		Cerh	Ta'dil
Rebâh b. Ebû Ma'rûf el-Mekkî (ö. ?)		Cerh	Ta'dil
Ebû Muhammed Rebî' b. Abdullah el-Basrî (ö. ?)		Cerh	Ta'dil
Ebü'l-Münzir Sellâm b. Ebû's-Sahbâ' el-Basrî (ö. ?)		Cerh	Ta'dil
Ebû Süfyân Talha b. Nâfî'el-Vâstî el-Kuraşî (ö. ?)		Cerh	Ta'dil
Ümmü Ömer bint Hassân b. Zeyd es-Sekafî (ö. ?)		Cerh	Ta'dil
Abdüssamed b. Habîb el-Ezdî el-Avzî (ö. ?)		Ta'dil	Cerh
Osman b. Abdümelik Müstakîm el-Mekkî (ö. ?)		Ta'dil	Cerh
Ebû Yezîd Vikâ' b. İyâs el-Esedî (ö. ?)		Ta'dil	Cerh

Ebû Avn Husayf b. Abdurrahman el-Cezerî (ö. 137/754)	Hafıza Zayıflığı	Ta'dil	Cerh
Ebû Harmele Abdurrahman b. Harmele el-Eslemî (ö. 145/764)		Ta'dil	Cerh
Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz el-Medenî (ö. 147/764)		Ta'dil	Cerh
Muhammed b. Müslim b. Sevsen et-Tâifî (ö. 177/796)		Ta'dil	Cerh
Ebû Abdullah Muhammed b. Mus'ab el-Karkasânî (ö. 208/823)		Cerh	Ta'dil
Ebû Abdurrahman Kâsım b. Abdurrahman eş-Şâmî (ö. 112/730)	Münker Rivayetler Nakletme	Ta'dil	Cerh
Ebû Kays Abdurrahman b. Servân el-Ezdî (ö. 120/737)		Ta'dil	Cerh
Mus'ab b. Şeybe b. Cübeyr el-Abderî el-Mekkî (ö. 120/737'den sonra)		Ta'dil	Cerh
Büreyd b. Abdullah İbn Ebû Bürde (ö. 140/757)		Ta'dil	Cerh
Ebû Hâşim Muğire b. Ziyâd el-Becelî el-Mevsilî (ö. 152/769)		Ta'dil	Cerh
Ebû Abdullah Hüseyin b. Vâkîd el-Mervezî (ö. 159/776)		Ta'dil	Cerh
Ebû'l-Münîb Ubeydullah b. Abdullah el-Atekî (ö. 151-160/768-776 arası)		Ta'dil	Cerh
Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebû Nu'aym el-Kârî' el-Medenî (ö. 169/785)		Ta'dil	Cerh
Ebû Abde Yusuf b. Abde el-Ezdî el-Atekî (ö. 161-170/777-786 arası)		Ta'dil	Cerh
Ebû Abdullah Hüseyin b. el-Hasan el-Fezârî el-Eşkar (ö. 208/823)		Ta'dil	Cerh
Ebû'l-Heysem Hâlid b. Mahled el-Katavânî (ö. 213/828)		Ta'dil	Cerh
Ebû's-Salt Abdüsselâm b. Salih el-Herevî (ö. 236/850)		Ta'dil	Cerh
Humeyd b. Tarhân (ö. ?)		Ta'dil	Cerh
Beşir b. Muhâcir el-Ganevî el-Kûfî (ö. ?)		Ta'dil	Cerh

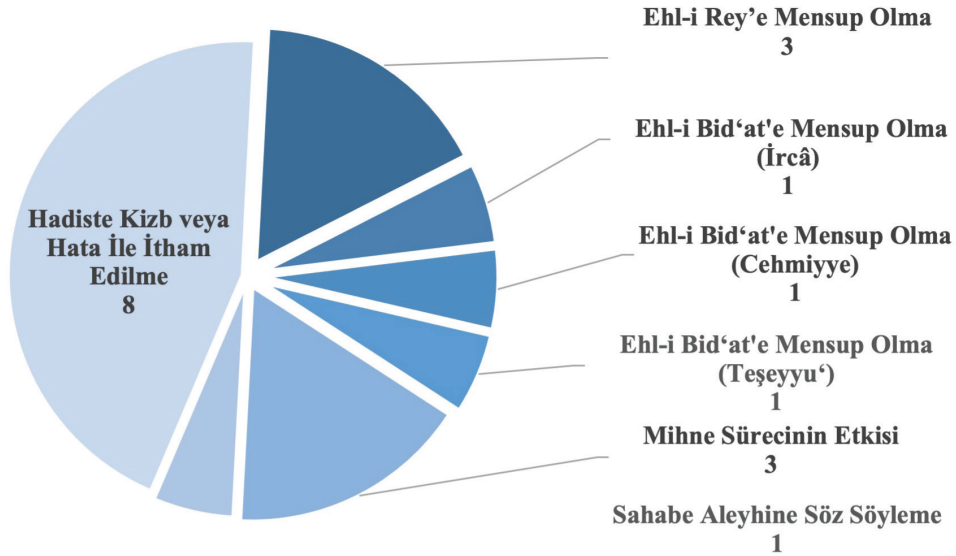
Ebü'l-Hâris Hübeyre b. Yermî eş-Şeybânî (ö. 66/685)	İhtilaf Gerekçesi Tespit Edilemeyenler	Cerh	Ta'dil
Ebü'l-Hâris Abdurrahman b. Hâris el-Mahzûmî (ö. 143/760)		Ta'dil	Cerh
Ebü Ahmed Hişâm b. Sa'îd et-Tâlekânî (ö. 161-170/777-786 arası)		Cerh	Ta'dil
Ebü Muhammed Hamza b. Ziyâd et-Tûsî (ö. 201-210/816-825 arası)		Ta'dil	Cerh

Tablo 1: Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel Arasında İhtilafa Konu Olan Râviler

Çalışmanın buradan sonraki kısmında, ihtilaf gerekçeleri ilgili başlıklar altında ele alınacak ve ön plana çıkan örnekler üzerinden râvi değerlendirmelerine yer verilecektir.

3.2.1. Adalet Vasfı Sebebiyle İhtilaf Edilenler

Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in ihtilaf ettiği râvilerin ilk kısmı, adalet vasfıyla ilgili gerekçelerle tenkit edilenlerdir. İncelenen toplam 18 râviden 6'sı bid'atçı olması veya mezhebî farklılıklar nedeniyle, 3'ü Mihne olayının etkisiyle, 8'i rivayetlerinde yalan söylediği gerekçesiyle, 1'i ise sahâbe hakkında olumsuz söz sarf ettiği için cerh edilmiştir. Tespit edilen bu verilerin görselleştirilmiş hali şöyledir:



Şekil 3: Adalet Vasfıyla İlgili Sebeplerle İhtilaf Edilen 18 Râvi

18 râvi dört ana başlık altında toplanmıştır. Bunların en geniş grubu, 8 kişiden oluşan hadiste kizb veya hata ile itham edilen râvilerdir. İkinci grupta, Ehl-i bid'ate veya Ehl-i re'ye mensup olmaları sebebiyle ihtilaf edilen 6 râvi yer alır. Bu gruptaki râvilerden 3'ü mezhep farklılığı nedeniyle, diğer 3'ü ise Mürcie veya Cehmiyye'ye mensup olmaları yahut teşeyyu' ithamı dolayısıyla tartışmaya konu edilmiştir. Üçüncü grup, Mihne sürecinin râvi değerlendirmelerine yansıdığını gösteren ve 3 râviden oluşan gruptur. Son olarak "sahâbe aleyhine söz söylemek" sebebiyle ihtilafa konu olan yalnızca 1 râvi bulunmaktadır. Aşağıda bu râviler, söz konusu gerekçelere göre gruplandırılarak ayrı başlıklar altında değerlendirilecektir.

3.2.1.1. Hadiste Kizb veya Hata ile İtham Edilme

Yalancılık anlamına gelen kizb, ilmî ve ahlaki ölçütler açısından her dönemde olumsuz bir nitelik olarak değerlendirilmiş, hadis ilmi bağlamında ise bu durum çok daha ciddi bir şekilde ele alınmıştır. Zira hadislerin dinî bilgi ve hükümlerde taşıdığı otorite, muhadislerin yalancılık konusunda son derece titiz davranmalarını zorunlu kılmıştır. Nitekim bir râvinin hadis uydurduğunun belirlenmesi, onun hakkında en ağır cerh ifadelerinin kullanılmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte erken dönemlerde *kizb* terimi ve türevlerinin daima "kasıtlı yalan" anlamında kullanılmadığı da dikkate alınmalıdır. Bu lafızlar, kimi zaman ezberinde bulunmayan veya güvenilir bir yolla almadığı rivayetleri aktaran râviler için, kimi zaman da rivayet sırasında hata eden ya da yanılan kimseler için kullanılmıştır. Dolayısıyla *kizb* nitelemesi her zaman bilinçli bir yalanı ifade etmeyebilir.³⁵ Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel arasındaki râvi ihtilaflarının bir kısmı da bu gerekçeye dayanmakta, 8 râviden oluşan bu grup, adalet vasfına dair ihtilafların en yoğun kümesini oluşturmaktadır.

Hadiste kizb sebebiyle görüş ayrılığı yaşanan râvilerin 7'si, Yahyâ b. Maîn tarafından tenkit edilmiştir. Bu bağlamda İbn Maîn, Âmir b. Salih el-Medenî ez-Zübeyrî'yi (ö. 182/798), Haccâc b. Muhammed el-A'ver'den (ö. 206/821) işittiği hadisleri Hüseyim b. Beşîr'den (ö. 183/799) almış gibi göstererek tedlîs yapmakla,³⁶ "Sâhibü'l-Megâzî" Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb'u (ö. 228/842) ise İbn İshak'tan (ö. 151/768) naklettiği *el-Megâzî*'yi gerçekte ondan

³⁵ Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 152.

³⁶ Zehebî, *Mîzân*, 2:360; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 3:20-1. Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel'in adı geçen râviden hadis aktardığını öğrenince "Aklını mı yitirdi?" şeklinde sitem edip "Ahmed, bizim o kişiyi hayattayken bile terk ettiğimizi bildiği hâlde nasıl olur da ondan hadis nakleder?" diyerek hayretini dile getirmiştir. Ebû Dâvud'un aktardığına göre Ahmed b. Hanbel'in Âmir b. Salih'ten sadece üç hadis rivayet etmiştir. Ancak buna rağmen onun, râvi hakkında "O güvenilir biridir, yalancılıkla suçlanamaz" demesi (Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:211-2), iki alim arasında ciddi bir görüş ayrılığı olduğunu gösterir. Hicri ilk üç asırda tedlîs anlayışını ve bu bağlamda Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in yaklaşımlarını ele alan kapsamlı bir inceleme için bk. Hatice Karadeniz, "Mütekaddimûn İle Eserlerinde Tedlis -Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve İbn Ebî Hâtim Özelinde-", (doktora tezi), 86-303.

işitmemele suçlamaktadır.³⁷ Ayrıca Ebû Osman Beşşâr b. Musa el-Haffâf'ı (ö. 228/842) hadis hırsızlığıyla,³⁸ Ebû İshak İbrahim b. Ebü'l-Leys el-Bağdâdî'yi (ö. 234/849) ise Ubeydullah b. Abdurrahman el-Eşca'î'ye (ö. 190/805) ait rivayetleri kendine mal etmekle itham eder.³⁹ Bunun yanı sıra Humeyd b. er-Rebî' el-Lahmî (ö. 258/872),⁴⁰ Ebû Sehl Nasr b. Bâb el-Mervezî (ö. 193/809)⁴¹ ve Ömer b. İsmail el-Hemdânî⁴² hakkında ise herhangi bir detay vermeksizin onları doğrudan *kezzâb* olarak niteler. Hadiste kizb gerekçesiyle tearuza konu olan râvilerden 1'i, Yahyâ b. Maîn tarafından övülmesine rağmen Ahmed b. Hanbel tarafından eleştirilmektedir. Bu çerçevede İbn Hanbel, Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Abdülhamid el-Himmânî'nin (ö. 228/843) "açıkça yalan söylediğini" belirtmiştir.⁴³ Yahyâ b. Maîn ise bu râvinin *sika*⁴⁴ olduğunu belirtmektedir.

Bu başlıkta yer alan râvi değerlendirmelerinden en dikkat çeken, Ebü'l-Fazl Abbas b. el-Fazl el-Ensârî'dir (ö. 186/802). Ahmed b. Hanbel'in "Bir rivayeti dışında, kendisinden gelen nakillerde bir sakınca görmüyorum"⁴⁵ diyerek genel anlamda güvenilir saydığı râviyi Yahyâ b. Maîn, *leyse bi-şey* ifadesiyle açıkça zayıf görmüştür.⁴⁶ İbn Maîn'in, Abbas'ı, Halife Harun er-Reşid (786-809) lehine hadis uydurması sebebiyle eleştirdiği anlaşılmaktadır.⁴⁷

3.2.1.2. Ehl-i Bid'ate veya Ehl-i Re'ye Mensup Olma

İhtilaflı râvilerden 6'sı hakkındaki cerhlerin sebebi itikadi nedenlerdir. Bu râvilerden 1'i Mürciilik, 1'i Cehmîlik, 1'i ise teşeyyü' sebebiyle cerh edilmiştir. Mürciî râvilere örnek olarak Ebû Amr Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî (ö. 204/820) zikredilebilir. Ahmed b. Hanbel, bu râvi hakkında "İrcâ inancına sahip olduğu için ondan hadis rivayet etmedim" demekte,⁴⁸

³⁷ Hatîb, *Târîh*, 6:62-5; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 1:190-1.

³⁸ Hatîb, *Târîh*, 7:617-23; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 1:308-10.

³⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5:777-8; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 1:162-4.

⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2:696-7; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 1:526-7.

⁴¹ Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl*, 1:56; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 4:439-40.

⁴² Zehebî, *Mizân*, 3:182-3; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 3:452-3.

⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 3:40; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 4:126-31. Himmânî'nin, Ahmed b. Hanbel'den işitmediği bazı hadisleri ondan duymuş gibi aktardığı nakledilir. Bu durum İbn Hanbel'e ulaştığında, ilgili rivayetleri reddederek râviyi eleştirmiştir. Ancak sonraki bazı münekkitlerin ileri sürdüğü gibi, onun cerh edilme sebebi bu hadise değildir. Rivayete göre Cafer b. Sehl ed-Dakkâk meseleyi doğrudan Ahmed b. Hanbel'e sormuş ve aldığı cevapta, Himmânî'nin bu olay nedeniyle değil, Kurayş b. Hayyân'dan (ö. 161-170/777-786 arası) hadis nakletmesi sebebiyle tekzi edilmiş belirtmiştir. Çünkü Himmânî'nin Basra'ya gelişi, Kurayş b. Hayyân'ın vefatından sonradır (Hatîb, *Târîh*, 16:258-9).

⁴⁴ Hatîb, *Târîh*, 16:253; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 5:83-4.

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 2:318-9; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:224-5.

⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14:239-42; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 3:39-40.

⁴⁷ Yahyâ b. Maîn, *Ma'rife*, 1:59.

⁴⁸ İbn Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil*, 5:1365; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:131-2.

ayrıca onun bid'atinin propagandasını yapan bir kimse olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁹ Yine o, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Salih el-Vuhâzî'nin (ö. 222/837), mescitte düzgün namaz kılmadığına şahit olduğunu belirtip Cehmiyye'ye meylettğini ifade eder.⁵⁰ Ayrıca "kötü (sû') hadisler rivayet ettiği" gerekçesiyle eleştirilen Ebû Muhammed Ubeydullah b. Musa el-Kûfî'nin (ö. 213/828), teşeyyu' inancı nedeniyle rivayetlerinin kusurlu bulunduğu belirtilir.⁵¹ Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in, cerh ettiği râviler arasında Ehl-i re'ye mensup kimseler de vardır. Bu bağlamda, güvenilirliğiyle tanınan⁵² Ebû Abdurrahman Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî (ö. 213/828),⁵³ Bağdat ulemasından sayılan Ebû Ya'lâ Muallâ b. Mansur er-Râzî (ö. 211/826)⁵⁴ ve Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanife (ö. 150/767) re'y anlayışı sebebiyle İbn Hanbel tarafından eleştirilmiştir.⁵⁵ Söz konusu 3 râvinin eleştirilmesinde ortak nokta, rivayet ettikleri hadisler değil, mezhebî eğilimleridir.

Ahmed b. Hanbel'in aksine Yahyâ b. Maîn tarafından güvenilir sayılan bu 6 râvi⁵⁶ hakkındaki diğer münekkitlerin değerlendirmeleri incelendiğinde, Ebû Hanife⁵⁷ dışındaki 5 râviye dair İbn Maîn'le benzer görüşlerin paylaşıldığı görülür.⁵⁸ Buradan hareketle Ahmed b. Hanbel'in özellikle bid'at ve mezhebî farklılıklar gibi itikadi hususlarda daha katı bir yaklaşım benimsediği, buna karşın Yahyâ b. Maîn'in, bir râvinin yalnızca itikadi tutumu sebebiyle cerhini uygun görmediği söylenebilir.⁵⁹ Örneğin İbn Maîn, Seyf b. Süleyman el-Mahzûmî'yi (ö. 150/767 sonrası) Kaderî olarak nitelendirse de doğrudan cerh anlamı taşıyan herhangi bir ifade kullanmamıştır.⁶⁰ Ayrıca ulaşılan bu bulgular, İbn Maîn'in

⁴⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 12:346; Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi'*, 17: 683-5.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 1:525-6; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 4:124-5.

⁵¹ İbn Asâkir ed-Dimaşkî, *Târîh*, 36:189; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:411-2.

⁵² Zehebî, *Siyer*, 9:346-52.

⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Suâlatü Ebî Dâvûd li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 349; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:238. Ahmed b. Hanbel'in, Hureybî'nin bazı hadislerini unutmamak amacıyla yazdığı nakledilmektedir (Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 3:434).

⁵⁴ Zehebî, *Mizân*, 4:150; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:378-9.

⁵⁵ Muhammed el-Ukaylî, *Kitâbü'd-du'afâi'l-kebîr*, 4:285; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 4:16-21.

⁵⁶ Yahyâ b. Maîn'in ilgili râviler hakkındaki görüşleri için bk. Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 2:301-2; 3:65-6, 322-4; 4:353, 449-52; 5:79.

⁵⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2:405-13; Hatîb, *Târîh*, 13:323-454. Ayrıca bk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb*; Mustafa Ertürk, "Muhaddislerin Ebû Hanife'ye (80-150/699-767) Yönelik Eleştirilerinin Değeri Meselesi", 305-315; Karahan, *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik*, 130-4.

⁵⁸ Hatîb, *Târîh*, 15:444-62; Zehebî, *Siyer*, 9:346-52; 513-6; 10:453-6; Zehebî, *Mizân*, 3:16; 4:150-1; 386.

⁵⁹ Yahyâ b. Maîn'in bid'atçı râvilerle ilgili cerh-ta'dîl yöntemi için bk. Büşra Yüksel, "Yahyâ b. Maîn'in Dâî ve Aşım Bid'atçı Râviler Özeline Cerh Ta'dîl Yöntemi", (yüksek lisans tezi). Ayrıca bid'at ehli olan râvilerle ilgili münekkitler tarafından ortaya konulan tutumlarla ilgili bk. Karahan, *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik*, 145-57.

⁶⁰ Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 2:297.

Ehl-i re'ye yönelik daha esnek bir bakış açısı sergilediği yönündeki tespiti⁶¹ de desteklemektedir.

Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'in bid'at eğilimi ya da Ehl-i re'y ile irtibatı bulunan her râviyi doğrudan reddetmediği de belirtilmelidir. Nitekim bazı râvilerin bid'at ehli olarak tanınmasına rağmen Ahmed b. Hanbel tarafından güvenilir bulunmaları bu yaklaşımı destekler. Mesela Ebû Avn Husayf b. Abdurrahman el-Cezerî (ö. 137/754),⁶² Ebû Hanîfe ile yakınlığı⁶³ ve ircâ mezhebine mensubiyetiyle bilinen biridir.⁶⁴ Fakat İbn Hanbel onu bu itikadi bağları dolayısıyla değil, rivayetlerindeki zabt sorunları sebebiyle eleştirmiştir. Gerçekten de onun hakkında *leyse bi-zâk*, *leyse bi-hücce*, *lâ kaviyye fî'l-hadîs*, *da'îfü'l-hadîs* ve *muzdaribü'l-hadîs* gibi nitelendirmeler yapması,⁶⁵ cerh gerekçesinin râvinin zabt yeterliliği olduğunun açık bir göstergesidir.⁶⁶

3.2.1.3. Mihne Sürecinin Etkisi

Adalet vasfına ilişkin ihtilaflardan bir diğerini, Mihne sürecindeki tutumları sebebiyle farklı değerlendirmelere konu edilen râviler oluşturur. Ahmed b. Hanbel, bu dönemde idarecilerin beklentisine uygun cevap verenleri eleştirmiştir.⁶⁷ Bu çerçevede, 3 râvinin Mihne sürecindeki yaklaşımları nedeniyle iki münekkit arasında ihtilafa konu olduğu görülmektedir.

Mihne döneminde yöneticilerin baskısıyla gerçekleştirilen sorgulamalara olumlu yanıt veren isimlerden biri Ali b. el-Medîni'dir. İbn Hanbel ona karşı büyük bir sevgi ve hürmet beslese de⁶⁸ İbnü'l-Medîni'nin Mihne sürecindeki tavrından sonra kendisinden hadis rivayet etmeyi bırakmıştır.⁶⁹ Meşhur hafızlardan İbrahim b. el-Münzir el-Esedî (ö. 236/850) de, Mihne sürecindeki tavrından dolayı Ahmed b. Hanbel tarafından eleştirilmiştir. Sâcî'nin (ö. 307/920) aktardığına göre Hizâmî, Mihne döneminin kilit isimlerinden Ahmed b. Ebû Duâd'ı (ö. 240/854) ziyaret amacıyla Medine'den Bağdat'a kadar uzun bir

⁶¹ Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği*, 142-3.

⁶² Diğer örnekler için bk. Kâfi, *Menhecü'l-İmâm Ahmed*, 602-9; Hamîd Kofî, "Zâhiretü ihtilâfî'n-nakl an eimmeti'l-hadîs fî mesâili ilmi'l-mustalah dirâse nazariyye ve tatbikiyye inde'l-İmâm Ahmed b. Hanbel", (doktora tezi), 307-9.

⁶³ İbnü'l-Adîm el-Halebî, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, 7:3265.

⁶⁴ İbn Asâkir, *Târih*, 16:391.

⁶⁵ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3:403; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:339-40.

⁶⁶ Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 163, 164, 242, 337. Ahmed b. Hanbel'in, bid'at ehlinin cerh-ta'dili hususunda izlediği yöntem için bk. Kâfi, *Menhec*, 600-12; Fatih Çimen, "Ahmed b. Hanbel'in Cerh ve Ta'dile Dair Bazı Yaklaşımları", 426.

⁶⁷ Hatîb, *Târih*, 7:253.

⁶⁸ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, 6:194.

⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, 11:41-60; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:48. İbnü'l-Medîni'nin Mihne ve sonrasındaki tutumuyla ilgili ayrıntılı bir inceleme için bk. İmdâdülhak, *el-İmâm Ali b. el-Medîni*, 93-118.

yolculuğa çıkmıştır. Bu bilgi, Ahmed b. Hanbel'e de ulaşmış ve neticede Hizâmî'yi cerh etmiştir. Nitekim Hizâmî, kendisiyle görüşmek için Bağdat'a gelmesine rağmen Ahmed b. Hanbel selamını dahi almamıştır.⁷⁰

Bu kapsamda değerlendirilecek son râvi, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Ca'd el-Cevherî'dir (ö. 230/844-5). Başlangıçta hem Yahyâ b. Maîn'in hem de Ahmed b. Hanbel'in birlikte yanına gidip hadis aldığı bir râvi olan Ali b. el-Ca'd, Mihne sürecinde "Kur'ân mahlûktur diyene kızacak değilim"⁷¹ açıklamasında bulunur. Bu söz Ahmed b. Hanbel'e ulaştığında sert bir şekilde tepki göstermiş ve İbnü'l-Ca'd'ın isminin geçtiği yerleri eserinde silmiştir.⁷²

Mihne süresince Ahmed b. Hanbel'e uygulanan baskı ve işkencelerin onun hadis tenkitlerinde etkili olduğu açıktır.⁷³ Bu bağlamda İbn Hanbel; selamını almamak, hadislerini terk etmek, isminin üzerini karalamak veya oğlu Abdullah'ı ondan hadis almaktan menetmek⁷⁴ gibi tutumlarla bu tür râvilere karşı tepkisini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim söz konusu 3 râvi hakkında Yahyâ b. Maîn ile arasında ortaya çıkan tearuz, bu sürecin oluşturduğu hassasiyetin en önemli göstergelerinden biridir.⁷⁵

3.2.1.4. Sahâbe Aleyhinde Söz Söyleme

Sahâbeye yönelik olumsuz söylemler erken dönemlerden itibaren hoş karşılanmamış, alimler bu tür tutumları eleştirmiştir.⁷⁶ Bu yaklaşımın, râvi değerlendirmelerinde kişi-

⁷⁰ Hatîb, *Târîh*, 7:123-4; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:40. Ayrıca bk. Abdullah b. Fevzân, *el-Mihne ve es-ruhâ fî menhecî'l-İmâm Ahmed en-nakdî*, 70.

⁷¹ Zehebî, *Mizân*, 3:116-7.

⁷² Zehebî, *Siyer*, 10:459-68; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:34. Ebü Zür'a'nın aktardığına göre Ahmed b. Hanbel, Ebü Nasr et-Temmâr (ö. 228/843), Ebü Ma'mer İsmail b. İbrahim el-Katî'î (ö. 236/851) ve Mihne döneminde yöneticilerin baskısına olumlu yaklaşan kimselerden hadis rivayet etmeyi uygun görmemiştir (Hatîb, *Târîh*, 7:253). Rivayette geçen isimler bağlamında Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn arasında bir görüş ayrılığı olup olmadığı da dikkat çeker. Ancak burada adı geçenler arasında Yahyâ b. Maîn'in bu kapsamda değerlendirilmesi mümkün değildir. Diğer iki râviden Ebü Nasr Abdülmelik b. Abdülaziz et-Temmâr hakkında Yahyâ b. Maîn'in herhangi bir ifadesi bulunmaz. Öte yandan Ebü Ma'mer el-Katî'î'ye dair rivayetler, Yahyâ b. Maîn'in öğrencileri arasında çelişkili biçimde aktarılmıştır. Bu nedenle kendisi, hakkında nihai bir değerlendirme yapılamayan 37 kişilik râvi grubu içerisinde yer alır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ataullah Şahyar, "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", 29-57.

⁷³ Konuyla ilgili ayrıca bk. Ferhat Koca, *İslam Hukuku Tarihinde Selefi Söylem: Hanbeli Mezhebi*, 41.

⁷⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5:1856.

⁷⁵ Bazı modern çalışmalarda İbn Hanbel'in bu tutumu, râvilerin doğrudan cerhinden ziyade kırgınlık ve hoşnutsuzluk olarak yorumlanmaktadır (Kâfî, *Menhec*, 611-2; Fevzân, *el-Mihne*, 108-9; Beşîr Ali Ömer, *Menhecü'l-İmâm Ahmed fî ilâli'l-ehâdis*, 256-7; Şahyar, "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", 51-4). Konuyla ilgili müstakil bir araştırma için ayrıca bk. Burhan Barınduk, "Mihne ve Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn Üzerindeki Etkisi", (yüksek lisans tezi).

⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Efendioğlu, "Sahâbe Hukûku ve Ashâba Saygısızlığın Dini Hükümü", 7-32; Muhammed Enes Topgül, "Writings as a Form of Opposition: Mathâlib Literature in the First Three

nin hem olumlu hem de olumsuz yönlerinin dikkate alınmasına yansımaları kaçınılmaz olmuştur. Nitekim Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel arasındaki ihtilaflardan biri de sahâbe aleyhinde söz söyleyen râvilerin durumudur.

Adalet vasfıyla ilişkili ihtilaflar arasında yer alan bu gerekçeyle ilgili yalnızca 1 râvi tespit edilmiştir: Ebû Lebîd Limâze b. Zebbâr el-Basrî. Ahmed b. Hanbel tarafından güvenilir sayılan râviyi⁷⁷ Yahyâ b. Maîn eleştirmiştir. Cemel Vakası'na (36/656) iştirak eden Ebû Lebîd'in Hz. Ali (ö. 40/661) aleyhindeki ifadeleri,⁷⁸ İbn Maîn'in tepkisini çekmiştir. Nitekim bu durumu öğrenen İbn Maîn, "Eğer Ali'ye ya da Allah Resûlü'nün herhangi bir sahâbîsine hakaret ettiyse, Allah ona ne rahmet etsin ne de salât!"⁷⁹ sözleriyle tepkisini dile getirmiştir. Nitekim onun Hz. Ali aleyhine konuştuğu başka kaynaklarda da belirtilmekte,⁸⁰ dolayısıyla İbn Maîn'in Ebû Lebîd'i bu sebeple cerh ettiği anlaşılmaktadır.

3.2.2. Zabt Vasfı Sebebiyle İhtilaf Edilenler

Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel arasında tearuza yol açan ikinci râvi grubu, zabt kusurları sebebiyle ihtilaf edilenlerdir. İki alim arasındaki ihtilafın daha yoğun biçimde görüldüğü bu grupta toplam 57 râvi bulunur. Bunların en yoğun kısmı olan 38 râvi, doğrudan zabtla ilgili cerh lafızları kullanılarak muhtelif şekillerde eleştirilen isimlerdir. Geri kalan râvilerden 14'ü münker rivayet nakletmeleri, 5'i ise hafıza zayıflığı sebebiyle cerh edilmiştir.

3.2.2.1. Zabtındaki Kusuru Doğrudan Belirtme

Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in kullandıkları bazı eleştiri ifadeleri, doğrudan râvinin zabt yönünden kusurlu olduğunu göstermektedir. Münekkitlerden birinin eleştirmesine rağmen diğerinin ta'dîl ettiği bu türdeki 38 râvinin, İbn Maîn ile İbn Hanbel arasında ihtilafa konu olduğu tespit edilmiştir.

Söz konusu râviler hakkındaki cerh-ta'dîl değerlendirmeleri incelendiğinde 26'sının Yahyâ b. Maîn tarafından eleştirildiği görülür. Bu bağlamda o, Ebû İbrahim Muhammed b. Kays el-Medenî (ö. 125-126/743-744),⁸¹ Muhammed b. Seleme el-Hadramî (ö. 169-170/785-786 arası),⁸² Ebû Yahyâ Şuayb b. Safvân es-Sekafî (ö. 171-180/787-796 arası),⁸³ Ebû Amr

Centuries AH", 242-7.

⁷⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, 7:182; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:204-5.

⁷⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, 50:304.

⁷⁹ Mizzi, *Tehzîb*, 24:250-2; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 4:92.

⁸⁰ İbn Asâkir, *Târîh*, 50:299-306.

⁸¹ Zehebî, *Mizân*, 4:16; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 4:251-2.

⁸² Yahyâ b. Maîn, *Suâlâtü Ebî İshâk İbrâhîm İbnü'l-Cüneyd*, 135; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 4:191-2.

⁸³ Hatîb, *Târîh*, 10:330; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 2:339.

Dâvûd b. Zibrikân er-Rekâşî (ö. 181-190/797-805 arası)⁸⁴ ve Ebû Fülejh künyesiyle tanınan Ebû Ömer Abdülhamid b. Süleyman el-Hüzeyl (ö. ?)⁸⁵ gibi isimler hakkında *leyse bi-şey* değerlendirmesine yer verirken⁸⁶ ihtilaflı râviler listesinin tek kadın râvisi olan Ümmü Ömer bint Hassân b. Zeyd es-Sekafî (ö. ?) hakkında ise *leyset bi-şey* ifadesini kullanmaktadır.⁸⁷ Ayrıca İbn Maîn; Ebû Girâre Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Müleyke (ö. 171-180/787-796 arası)⁸⁸ ve Ebû Süfyân Talha b. Nâfi' el-Vâsıtî'yi (ö. ?)⁸⁹ *lâ şey*, Ebû Vâkıd Salih b. Muhammed el-Medenî (ö. 145/762),⁹⁰ Ebû'l-Misver Mahrame b. Bükeyr el-Medenî (ö. 159/775)⁹¹ ve Ebû'l-Münzir Sellâm b. Ebû's-Sahbâ' el-Basrî (ö. ?)⁹² hakkında *da'îfü'l-hadîs*, Muâz b. Rifâ'a b. Râfi' el-Ensârî ez-Zürakî (ö. 101-110/719-728 arası),⁹³ Ebû Hânî' Ömer b. Beşîr el-Hemdânî (ö. 151-160/768-776 arası)⁹⁴ ve Rebâh b. Ebû Ma'rûf el-Mekkî (ö. ?)⁹⁵ için *zayıf*, Ebû Abdullah Muhammed b. Kesîr el-Abdî (ö. 223/837) hakkında *lem yekün bi's-sika*,⁹⁶ Abdurrahman b. Abdullah b. Dînâr el-Adevî (ö. 161-170/777-786 arası) için ise "Hadisinde zayıflık var"⁹⁷ değerlendirmesinde bulunmaktadır. Ayrıca onun Ebû Muhammed Rebî' b. Abdullah el-Basrî'yi de (ö. ?) zayıf bulduğu belirtilmektedir.⁹⁸

Bu başlık altında ele alınan 38 râvinin geriye kalan 12'si Ahmed b. Hanbel tarafından cerh edilen kişilerdir. Nitekim İbn Hanbel; Âmir b. Abdülvâhid el-Basrî (ö. 130/747),⁹⁹ Ab-bâd b. Kesîr er-Remlî (ö. 141-150/758-767 arası)¹⁰⁰ ve Ebû Muhammed Mesleme b. Alkame el-Mâzinî (ö. 181-190/797-805 arası)¹⁰¹ hakkında *da'îfü'l-hadîs*, Abdüssamed b. Habîb el-

⁸⁴ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 2:34; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 2:36-7.

⁸⁵ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 3:46; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 3:173.

⁸⁶ Yahyâ b. Maîn'in *leyse bi-şey* ifadesini râviyi cerh anlamında kullandığına dair bir değerlendirme için bk. Saleh Abdullah al-Sayah, "İtlâku İbn Ma'în İbâre 'leyse bi-şey' ale'r-Ruvâti'l-Mukullîn: Dirâse Nakdiyye", *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 27/1 (2015), 104-5.

⁸⁷ Zehebî, *Mizân*, 4:613; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 4:374.

⁸⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, 7:317; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 4:214.

⁸⁹ Zehebî, *Mizân*, 2:342-3; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 2:395-7.

⁹⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 13:86; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 2:357.

⁹¹ Zehebî, *Mizân*, 4:81; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 4:286-7.

⁹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 3:1151; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 2:293.

⁹³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4:99; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 4:333.

⁹⁴ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 3:150; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 3:454.

⁹⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, 3:489; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 2:59-60.

⁹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 26:336; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 4:253-4. Söz konusu ifade genellikle harf-i ta'rifsiz olarak *lem yekün bi-sika* şeklinde kullanılmaktadır. Ne var ki burada, harf-i ta'rifli kullanım söz konusudur.

⁹⁷ Zehebî, *Mizân*, 2:572-3; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 3:202-3.

⁹⁸ Zehebî, *Mizân*, 2:42; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 2:67.

⁹⁹ Zehebî, *Mizân*, 2:362; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:213-4.

¹⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 2:207; *Mevsû'a*, 2:220-1.

¹⁰¹ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 4:212; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:353.

Ezdî (ö. ?) için *leyyinü'l-hadîs*,¹⁰² Mugîre b. Nu'mân en-Nehaî (ö. 121-130/738-747 arası),¹⁰³ Ebû Muhammed Yahyâ b. Süleym el-Kuraşî (ö. 195/810)¹⁰⁴ ve Ebû Yezîd Vikâ b. İyâs el-Esedî (ö. ?) hakkında *kezâ ve kezâ*,¹⁰⁵ Müstakîm lakaplı Osman b. Abdülmelik el-Mekkî (ö. ?) hakkında *leyse bi-zâk*,¹⁰⁶ Ebû Abdullah Seleme b. Temmâm eş-Şekarî (ö. 131-140/748-757 arası) için ise *leyse bi-kavî*¹⁰⁷ değerlendirmesinde bulunur. Ebû Yahyâ Zekerıyya b. Manzûr el-Kurazî'yi (ö. 181-190/797-805 arası) zayıf bulduğu nakledilen¹⁰⁸ İbn Hanbel, Ebû Muhammed Musa b. Ya'kûb el-Muttalibî (ö. 149-158/766-774 arası) hadislerini beğenmediğini,¹⁰⁹ Ebû İshak Muhammed b. Kesîr el-Kûfî'nin (ö. 181-190/797-805 arası) rivayetlerini ise yaktığını belirtmektedir.¹¹⁰

Bu başlık altında incelenen 38 râviye dair değerlendirmeler, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in râvilerin zabt kusurlarını belirtirken kullandıkları terminolojinin zenginliğini ve cerh yöntemlerinin çeşitliliğini ortaya koymaktadır. İbn Maîn'in 26, İbn Hanbel'in ise 12 râviye eleştirdiği bu kategorideki eleştirilerin ortak noktasını, râvilerin hadis nakletme yeterliliğindeki zayıflık oluşturmaktadır.

3.2.2.2. Münker Rivayetler Nakletme

Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel arasında ortaya çıkan râvi ihtilaflarından bir kısmı, münker değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Yapılan incelemelerde, toplam 14 râvinin ya münker hadis rivayet etmesi ya da münkeru'l-hadîs olarak nitelenmesi sebebiyle farklı değerlendirmelere konu olduğu ortaya çıkmıştır.

Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel; Mus'ab b. Şeybe el-Mekkî (ö. 120/737'den sonra),¹¹¹ Abdurrahman b. Servân el-Ezdî (ö. 120/737),¹¹² Büreyd b. Abdullah el-Kûfî (ö. 140/757),¹¹³ Ubeydullah b. Abdullah el-Atekî (ö. 151-160/768-776 arası),¹¹⁴ Mugîre b. Ziyâd el-Becelî

¹⁰² Zehebî, *Mizân*, 2:619; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:360.

¹⁰³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 93; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:391.

¹⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 2:480; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 4:123-4.

¹⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 2:502; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 4:82. Bu lafzın *leyyinü'l-hadîs* anlamında kullanılan bir eleştiri ifadesi olduğu belirtilmektedir (Zehebî, *Mizân*, 4:483). Ahmed b. Hanbel tarafından kullanılan cerh-ta'dîl lafızlarıyla ilgili ayrıntılı bir inceleme için ayrıca bk. Kâfî, *Menhec*, 652-70.

¹⁰⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, 4:158; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:428.

¹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 1:418; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:78.

¹⁰⁸ İbn Asâkir, *Târîh*, 19:68; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:392.

¹⁰⁹ Moğultay, *İkmâl*, 12:42-3; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:418.

¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 3:438; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:308-9.

¹¹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4:85; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:357.

¹¹² İbn Hacer, *Tehzîb*, 2:495; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:321.

¹¹³ Zehebî, *Mizân*, 1:305; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:151.

¹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 2:22; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:405.

el-Mevsilî (ö. 152/769),¹¹⁵ Hüseyin b. Vâkıd el-Mervezî (ö. 159/776),¹¹⁶ Hâlid b. Mahled el-Katavânî (ö. 213/828),¹¹⁷ Abdüsselam b. Salih el-Herevî (ö. 236/850),¹¹⁸ ve Humeyd b. Tarhân¹¹⁹ gibi isimleri tenkit etmiştir. Ayrıca Yusuf b. Abde el-Ezdi'nin (ö. 161-170/777-786 arası) Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744) ve Humeyd et-Tavîl'den (ö. 143/760) rivayetlerinde münker unsurlar bulunduğunu belirtmiştir.¹²⁰ Yine Kâsım b. Abdurrahman eş-Şâmî (ö. 112/730), güvenilir râvilerin kendisinden aktardığı rivayetlerin garîb ve münker içerikler taşıdığı için eleştirilmiştir.¹²¹

Ahmed b. Hanbel'in bir râviyi münker rivayetlerinden dolayı cerh ettiğini gösteren bir diğer niteleme de *münkeru'l-hadîs* ifadesidir. Bu bağlamda, yedi kıraat imamından olan Nâfi' b. Abdurrahman b. Ebû Nuaym el-Medenî (ö. 169/785),¹²² Ebû Bürde'nin öğrencilerinden Beşîr b. Muhâcir el-Ganevî el-Kûfî¹²³ ve Hüseyin b. el-Hasan el-Eşkar (ö. 208/823) hakkında bu ifadeyi kullanmıştır.¹²⁴ İbn Hanbel'in bu ifadeyi, rivayetlerinde teferrüd eden, metruk ve zayıf râviler için kullandığı belirtilmektedir.¹²⁵

3.2.2.3. Hafıza Zayıflığı

Zabt vasfına bağlı ihtilafların ikinci grubu, hafıza zayıflığı bulunan râvilere ilişkindir. Bu bağlamda Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in değerlendirmelerinde 5 râvi hakkında ihtilaf olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu râvilerden 4'ü, Ahmed b. Hanbel tarafından eleştirilmiştir. İbn Hanbel, Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz el-Ümevî'yi (ö. 147/764) "hıfz ve itkan sahibi biri değildi" sözleriyle tenkit ederek onun zayıf bir hafızaya sahip olduğunu ima etmiştir.¹²⁶ Benzer biçimde Ebû Avn Husayf b. Abdurrahman el-Cezerî (ö. 137/754)¹²⁷ ile Ebû Harmele Abdurrahman b. Harmele el-Eslemî (ö. 145/764)¹²⁸

¹¹⁵ Zehebî, *Mizân*, 4:160; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:385-7.

¹¹⁶ Zehebî, *Siyer*, 7:104; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:272-3.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1:531-2; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:333.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2:577; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:359-60.

¹¹⁹ Moğultay, *İkmâl*, 7:374; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:315.

¹²⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, 9:226; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 4:171.

¹²¹ İbn Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 2:565; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:164-5.

¹²² İbn Hacer, *Tehzîb*, 4:208; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 4:6-7.

¹²³ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 1:143-4; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:161.

¹²⁴ Ahmed b. Hanbel, *Mesâilu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel bi-rivâyeti Ebî Dâvûd*, 2:243; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:265.

¹²⁵ Ahmet Yücel, "Cerh Lafızlarından 'Münkeru'l-hadîs' ve Farklı Kullanımları", 202, 204, 207. Konuyla ilgili ayrıca bk. Muhammed Aslan, "Müteakaddimîn ve Müteahhirîn Hadis Âlimlerine Göre Münker Hadis", 265-70; Hatice Karadeniz, "İstılahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı", 60-77.

¹²⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2:591; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:367.

¹²⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1:543; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 1:339-40.

¹²⁸ Zehebî, *Mizân*, 2:556; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 2:332-3.

de hafıza zaafı sebebiyle cerh edilmiştir. Muhammed b. Müslim et-Tâîfî (ö. 177/796) hakkında ise öncelikle, “kitabı dışında yaptığı rivayetlerde hata eder” ifadesini kullanmış, daha sonra ise “ister kitabından rivayet etsin ister etmesin, zayıf bir râvidir” diyerek onun genel anlamda güvenilir bulunmadığını belirtmiştir.¹²⁹

Hafıza zayıflığından ötürü iki münekkit arasında ihtilaf konusu olan son râvi, Ebû Abdullah Muhammed b. Mus'ab el-Karkasânî'dir (ö. 208/823). Hadisleri ezberden aktarmasıyla bilinen Karkasânî,¹³⁰ İbn Maîn tarafından “ne rivayet ettiğinin farkında olmayan, *muğaffel* biri” olarak nitelendirilmiştir. Onun hakkındaki bu değerlendirmeler ve İbn Maîn ile aralarında geçen ikili konuşmalar, tenkidin hafıza zayıflığı nedeniyle olduğunu gösterir. Nitekim bu durum, Hattâbî tarafından da açıkça ifade edilmiştir.¹³¹

Çalışmanın buraya kadar olan kısmında ihtilafli râviler, adalet ve zabt kusurları etrafında esas alınmış, bu iki başlık altında alt kategorilere ayrılarak incelenmiştir. Ancak 4 râvinin, bu başlıklardan herhangi birine girmediği tespit edilmiştir. Bu durum, bazen nakledilen ifadenin muğlak oluşundan, bazen de râvinin meçhul sayılmasından kaynaklanır. İlgili 4 râviden 2'si hakkında aktarılan değerlendirme müphem iken¹³² diğer 2 râvi meçhuldür.¹³³

Netice olarak Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in râvi değerlendirmelerinin yaklaşık %90 oranında örtüşmesi, aynı dönemde yaşayan ve benzer ilmî çevrelerden beslenen iki münekkidin uygulamalarının belirli ilke ve ölçütler çerçevesinde işlediğine dair güçlü bir gösterge sunmaktadır. Bu yüksek orandaki ittifak, söz konusu dönem ve coğrafyada hadis rivayet zincirlerinin güvenilirliğine dair ortak bir metodolojinin varlığını teyit eder.¹³⁴ Öte yandan yaklaşık %7 oranında tespit edilen ihtilaflar ise bu iki alim özelinde geleneğin zayıf yönünü değil, aksine onun eleştirel canlılığını, şeffaflığını ve güvenilirliğini yansıtır. Ancak bu bulguların cerh-ta'dil geleneğinin bütününe yaygınlaştırılabilmesi için, farklı dönem, coğrafya ve mezhepsel arka plana sahip münekkitler arasındaki uyum oranlarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi gerekmektedir.

¹²⁹ Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 4:134; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:312.

¹³⁰ Hatîb, *Târîh*, 4:448.

¹³¹ Zehebî, *Mizân*, 4:42.

¹³² İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, 9:63; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 3:187; 4:483; Ahmed b. Hanbel, *Mevsû'a*, 3:322; 4:39; İbn Ebû Hayseme, *et-Târîhu'l-kebir*, 2:314; Mizzî, *Tehzîb*, 30:210; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2:497; Zehebî, *Mizân*, 2:554.

¹³³ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 3:118-9; *Mevsû'a*, 1:310; 4:35; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4:263; Yahyâ b. Maîn, *Mevsû'a*, 1:522; 4:476; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, 3:211; Hatîb, *Târîh*, 9:55; İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, 3:289.

¹³⁴ Bu sonuç, Topgül'ün cerh-ta'dilin mahiyeti ve tenkit metodu hakkındaki bulgularıyla örtüşmektedir (Muhammed Enes Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, 178-9).

Sonuç

Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in râvi değerlendirmelerini konu edinen bu araştırma, iki münekkidin ricâl literatüründeki ihtilaflarını incelemektedir. Aynı dönemde ve aynı ilmî çevrelerde yetişen, hatta yakın dostluklarıyla bilinen iki ismin râvilerle ilgili farklı kanaatler ortaya koyması, bu ihtilafları ilmî bakımdan dikkate değer kılmakta ve cerh-ta'dîl yönteminin işleyişini anlamak için somut bir inceleme zemini sunmaktadır.

Elde edilen bulgular, ihtilafların büyük ölçüde râvilerin zabt vasfıyla ilgili sebeplerden, özellikle hadiste yalancılıkla itham edilme, münker rivayetlerde bulunma veya hafıza zayıflığı gibi gerekçelerden kaynaklandığını gösterir. Bunun yanında mezhep aidiyeti yahut Mihne sürecindeki tutum gibi adalet vasfına ilişkin sebeplerin de ihtilafa yol açtığı görülebilse de bu tür subjektif etkenlerin toplamda yalnızca 12 râviyle sınırlı kalması önemlidir. Bu durum, her iki münekkidin değerlendirmelerinin esasen ortak bir metodolojik zemine dayandığını ve ihtilafların daha çok özel bilgi, kişisel tecrübe veya sınırlı ölçüde şahsi eğilimlerden kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel arasındaki râvi değerlendirme farklılıkları cerh-ta'dîl kriterleri bağlamında ele alınmıştır. Ancak ihtilaf konusu olan râvilerin cerh-ta'dîl ilmi içindeki durumlarının tespiti, münekkitler arasındaki ihtilaflı değerlendirmelerin hangi bilgiden kaynaklandığı ve münekkitlerden hangisinin daha isabetli hükümler verdiği gibi sorular bu araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Sair çalışmalarda, belirli râviler özelinde münekkitlerin sahip oldukları bilgi kaynaklarının detaylı bir şekilde karşılaştırılması, ihtilafların arka planının anlaşılmasına önemli katkı sağlayabilir. Özellikle münekkitlerin râvilerle doğrudan veya dolaylı irtibatlarının, onlar hakkında edindikleri şifahi ve yazılı bilgilerin ya da başvurdukları kaynakların tespit edilmesi, hangi değerlendirmenin daha sağlam temellere dayandığını ortaya koyabilir. Ayrıca ihtilaf konusu râvilerin hadis rivayetlerinin sened ve metin açısından tahlil edilmesi, münekkitlerden hangisinin tespitinin uygulamada daha tutarlı sonuçlar verdiğini gösterebilir. Bu tür mikro düzeyde yapılacak monografik çalışmalar, cerh-ta'dîl ilminin işleyişini somut örneklerle ortaya koymayı sağlayacaktır.

Sonuç olarak münekkitler arasındaki ihtilaflar râviler hakkında yanlış kanaatlerin oluşmasına yol açmamış, bilakis cerh-ta'dîlin genel yapısı bu tür hataları bertaraf edecek şekilde işlemiştir. Bu durum, yaklaşık %90 oranındaki ittifakla birlikte, cerh-ta'dîl ilminin belirli ölçütlere dayalı sistematik bir işleyişe sahip olduğunu göstermektedir. İleride yapılacak araştırmalarda, farklı bölgelerde yaşamış yahut çeşitli ilmî ekollere mensup münekkitlerin karşılaştırılması, özellikle de hoca-talebe ilişkisi bulunan münekkitler arasındaki değerlendirmelerin mukayese edilmesi, cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin süreç içindeki dönüşümünü ortaya koyması açısından alana yeni açılımlar kazandıracaktır.

Kaynakça

- Abduh, Abduh Havvâ Delî. “el-Muvâzene beyne menhecey el-Îmâmeyn Abdurrahman b. Mehdî ve Yahyâ b. Maîn”. Yüksek Lisans Tezi, Ümmü Dermân İslam Üniversitesi, Sudan, 2011.
- Ağurman, Cemal. “Yahyâ b. Maîn'in Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996): 75-94.
- Ahatlı, Erdinç. “Yahyâ b. Main ve Cerh-Ta'dildeki Metodu”. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1992.
- Aslan, Ayşe Nur. “The Attitude of a Critic Accused of Being Nâsibî Towards Shî'ite-Inclined Narrators: Al-Jûzjânî and His Ahwâl Al-Rijâl”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2025), 192-216.
- Aslan, Muhammed. “Mütেকaddimîn ve Mütעהahirîn Hadis Âlimlerine Göre Münker Hadis”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 62 (2017): 263-274.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Barınduk, Burhan. “Mihne ve Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn Üzerindeki Etkisi”. Yüksek Lisans Tezi, Malatya İnönü Üniversitesi, Malatya, 2023.
- Beşîr Ali Ömer. *Menhecü'l-Îmâm Ahmed fi'l-lâli'l-ehâdis*. Riyad: Vakfu's-Selâm el-Hayrî, 1425/2005.
- Çimen, Fatih. “Ahmed b. Hanbel'in Cerh ve Ta'dile Dair Bazı Yaklaşımları”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8:1 (2021): 411-30.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sahâbe Hukûku ve Ashâba Saygısızlığın Dînî Hükümü”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 8:1 (2010): 9-32.
- Ekici, Zeynep. “Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları-Muhammed Sâdik Özbek”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 6:2 (2020): 357-61.
- Ertürk, Mustafa. “Muhaddislerin Ebû Hanife'ye (80-150/699-767) Yönelik Eleştirilerinin Değeri Meselesi”. *Îmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, 2:305-315. Bursa, 2003.
- Fevzân, Abdullah b. Fevzân b. Salih. *el-Mihne ve eseruhâ fi menhecü'l-Îmâm Ahmed en-nakdî*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, h. 1431.
- Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *el-Câmî' li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'* (nşr. Mahmût et-Tahhân). I-II, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1983.
- . *Târîhu medîneti's-selâm* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). I-XVII, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- el-Husbân, Abdullah Muhammed Ahmed. “Menhecü'l-Îmâm Ahmed fi ilmi'l-ilel min hilâli kitâbihi el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl”. Yüksek Lisans Tezi, Âlü'l-Beyt Üniversitesi, Ürdün, ts.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*. I-VII, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasan ed-Dımaşkî. *Târîhu medîneti Dumaşk*. I-LXXX, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1990.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dil*. I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1372/1953.
- İbn Ebû Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebû Hayseme Züheyr b. Harb. *et-Târîhu'l-kebîr* (nşr. Salâh b. Fethî Helel). I-IV, Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 1424/2004.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. I-IV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- . *Lisânu'l-Mîzân* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde). I-X, Beyrut: el-Matbû'atü'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed eş-Şeybânî. “Kismu'r-Ricâl”. *el-Câmî' li-ulûmi'l-Îmâm Ahmed* içinde, nşr. Hâlid er-Ribât ve Seyyid İzzet, XVII-XXI. Kuveyt: Dâru'l-Felâh, 1430/2009.
- . *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl* (nşr. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs). I-IV, Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.
- . *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl anî'l-Îmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel* (el-Merrûzî) (nşr. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs), Mumbai: Dâru's-Selefiyye, 1408/1988.
- . *Mesâilü'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel bi-rivâyeti Ebî Dâvûd* (nşr. Züheyr eş-Şâviş). I-II, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1401/1981.

- . *Mevsû'atü akvâli'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel fi ricâli'l-hadis ve ilelihî* (nşr. Seyyid Ebû'l-Me'âtî en-Nûri). I-IV, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1997.
- . *Suâlâtü Ebî Dâvûd li'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel fi cerhi'r-ruvât ve ta'dilühim* (nşr. Ziyâd Muhammed Mansûr). Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1414/1994.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim el-Büstî. *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (nşr. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi). I-II, Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1420/2000.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî. *Zikru men ihtelefe'l-ulemâ ve nukkâdü'l-hadis fih feminhüm men vessekâhû ve minhüm men da'afehû ve men kîle fihî kavlan* (nşr. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî). Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2009.
- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed el-Halebî. *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb* (nşr. Süheyl Zekkâr). I-XI, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Menâkibu'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî). Mısır: Dâru Hecr, 1979.
- İmdâdülhak, İkrâmulhâk. *el-Îmâm Ali b. el-Medîni ve menhecühû fi nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1413/1992.
- Kâfî, Ebû Bekir b. Tayyib. *Menhecü'l-Îmâm Ahmed fi't-ta'îl ve eseruhû fi'l-cerhi ve't-ta'dil*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005.
- Karadeniz, Hatice. "İstilahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı". *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2017), 57-92.
- . "Mütekaddimün İlel Eserlerinde Tedlis -Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve İbn Ebî Hâtim Özelinde-". Doktora Tezi, Yalova Üniversitesi, Yalova, 2024.
- Karahan, Abdullah. *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik: Tespiti, İmkânı, Hadisin Sıhhatine Etkisi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1401/1981.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuku Tarihinde Selefi Söylem: Hanbelî Mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Kofî, Hamîd. "Zâhîretü ihtilâfî'n-nakl an eimmeti'l-hadis fi mesâili ilmi'l-mustalah dirâse nazariyye ve tathîkiyye inde'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel". Doktora Tezi, Yermük Üniversitesi, Ürdün, 2006.
- Kurt, İsmail. "Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi -İbn Hibbân ve İbn Adî Örneğinde-". Doktora Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, 2020.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay. *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerhi ve't-ta'dil* (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde). Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Lucas, Scott C. *Constructive Critics, Hadîth Literature, and the Articulation of Sunnî Islam: The Legacy of the Generation of Ibn Sa'âd, Ibn Ma'în and Ibn Hanbal*. Leiden: Brill, 2004.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'ruf). I-XXXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1996.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâüddîn el-Bekcerî. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl* (nşr. Âdil b. Muhammed ve Üsâme b. İbrahim). I-XII, Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 1422/2001.
- Mustafa, Ali. "Ebu Hatim ve Ebu Zür'a'nın Hadisin İletleri Konusundaki İhtilafı". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2016): 71-89.
- Ömer, Mesûd. "Dirâsetü'r-ruvât ellezîne kâle anhüm İbn Ma'în "leyse bi şey" ve kasade killele hadîsihim". Doktora tezi, Karaçi Üniversitesi, Pakistan, 2011.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Sabbâr, Nûriye Ahmed el-Muhammedî. "İhtilâfu Hükmi'l-Îmâm İbn Ma'în fi'r-Ruvât beyne Kavlihi 'Leyse bihi Be's' ve Kavlihi 'Da'if". Yüksek Lisans Tezi, Uluslararası İslâmî İlimler Üniversitesi, Ürdün, 2014.
- Salih Halîl, Muhammed Râyık. "el-Îmâm Yahyâ b. Maîn ve menhecühû fi'l-lâli'r-rivâyât". Yüksek lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, Ürdün, 2002.

- Su, I-Wen. "Al-Jüzjâni's Approach to Hadith Criticism and His "Antagonism toward 'Alî": A Comparative Analysis". *Journal of Near Eastern Studies* 82/1 (2024): 107-21.
- Şahyar, Ataullah. "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12:24 (2013): 29-57.
- al-Sayah, Saleh Abdullah. "İtlâku İbn Ma'în İbâre 'leyse bi-şey' ale'r-Ruvâti'l-Mukallîn: Dirâse Nakdiyye". *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 27/1 (2015): 79-107.
- Tatlı, Mustafa. *Ricâl Bilgisinin Tespiti -Suâlât Literatürü-*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*. İstanbul: İFAV, 2019.
- . "Writings as a Form of Opposition: Mathâlib Literature in the First Three Centuries AH". *İlahiyat Studies* 8/2 (2018): 233-74.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr. *Kitâbu'd-du'afâi'l-kebîr* (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acı). I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyya Yahyâ el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-ilel ve ma'rifetü'r-ricâl*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- . *Ma'rifetü'r-ricâl* (nşr. Muhammed Kamil el-Kassâr). I-II, Dimaşk: Mecma'u'l-Luğati'l-Arabiyye, 1985.
- . *Mevsû'atü akvâli Yahyâ b. Maîn fi ricâli'l-hadîs ve ilelih* (nşr. Beşşâr Avvâd Marûf v.dğr.). I-V, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- . *Suâlâtü Osman b. Tâlût el-Basrî li'l-İmâm Ebî Zekerîyya Yahyâ b. Maîn* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî). Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 2007.
- . *Suâlâtü Ebî İshâk İbrâhîm İbnü'l-Cüneyd* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ezherî). Kahire: el-Fârûk el-Hadîse, 1428/2007.
- Yücel, Ahmet. "Cerh Lafızlarından 'Münkeru'l-hadîs' ve Farklı Kullanımları". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1997): 199-210.
- Yücel, Emre. "Râvi Değerlendirmelerinde Münekkitlerin İhtilafı (Yahyâ b. Maîn ve Hocaları Özelinde)". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 2024.
- Yüksel, Büşra. "Yahyâ b. Maîn'in Dâî ve Aşırı Bid'atçı Râviler Özelinde Cerh Ta'dil Yöntemi". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul, 2024.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Türkmânî. *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî). I-IV, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1964.
- . *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). I-XXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.
- . *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf). I-XVII, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.